

גורמים המסבירים תחושת אשמה בקרב פדויי שבי ממלחמת יום הכיפורים

זהבה סולומון, הילה גבעון מנטין ושרון אבידור

המאמר עוסק בהבנת תחושת האשמה כחלק מן התמונה הקלינית הייחודית של פדויי שבי. בשלב הראשון נבחנו מדדי אשמה ותסמינים פוסט־טראומטיים בקרב פדויי שבי ישראלים ממלחמת יום הכיפורים ($N = 119$) לעומת אלו שנמדדו בקרב קבוצה מותאמת של לוחמים, שהשתתפו בקרבות של אותה מלחמה אך לא נשבו ($N = 97$). פדויי שבי דיווחו על מספר רב יותר של תסמינים פוסט־טראומטיים ועל רמות גבוהות יותר של תחושת אשמה, מעבר לתסמינים פוסט־טראומטיים. כמו כן, נמצאה אינטראקציה מובהקת סטטיסטית בין תסמינים פוסט־טראומטיים לבין קבוצת המחקר: הקשר בין תסמינים פוסט־טראומטיים לבין תחושת אשמה היה חזק יותר בקרב פדויי שבי לעומת הקשר בקרב קבוצת הביקורת. בשלב השני נבחנו הגורמים העשויים לתרום להתפתחות תחושת אשמה בקרב פדויי השבי: משתני נסיבות הנפילה בשבי וחוויות ורגשות בעת האירוע, תגובות רגשיות ואסטרטגיות ההתמודדות במהלך השבי, וגורמי תמיכה חברתית וקבלת פנים בעת השיבה מן השבי. מודלים של תסוגה (רגרסיה) היררכית הראו כי ההסבר הטוב ביותר לשונות בתחושת האשמה, שנמדדה בקרב פדויי שבי כ־30 שנה לאחר חזרתם הביתה,

* פרופ' זהבה סולומון, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל אביב.

דואר אלקטרוני: solomon@post.tau.ac.il

ד"ר הילה גבעון מנטין, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל אביב.

דואר אלקטרוני: hilamantin@gmail.com

ד"ר שרון אבידור, בית הספר למדעי החברה והסביבה, המרכז האקדמי רופין, עמק חפר.

דואר אלקטרוני: sharonav@ruppin.ac.il

הוא תחושות של חוסר אונים בעת הנפילה בשבי, התמודדות פעילה המופנית פנימה ותחושות של אובדן שליטה במהלך השבי. הקבלה בעת השיבה הביתה ונסיבות הנפילה בשבי לא תרמו להסבר תחושת האשמה. הממצאים מדגישים את מרכזיותה של חוויית האשמה בטראומת השבי ומצביעים על הגורמים התורמים להיווצרותה. מתוך התחשבות במגבלות המחקר מוצעים הסברים אפשריים לממצאים אלו.

מילות מפתח: הפרעות פוסט-טראומטיות, מלחמת יום הכיפורים, שבויים, אשמה, התנהגות מתמודדת, אסטרטגיות התמודדות

שבי הוא חוויה טראומטית, ממושכת ומן הקיצוניות ביותר שאדם עשוי לחוות, והשלכותיו על הבריאות הנפשית והפיזית נרחבות ביותר. מחקרים שחקרו שבויי מלחמה ממגוון מלחמות מעידים באופן גורף שפדויי שבי הם אוכלוסייה המצויה בסיכון גבוה במיוחד להפרעות פסיכיאטריות שונות, ובייחוד הפרעת דחק פוסט-טראומטית (למשל, Engdahl, Dikel, Eberly, & Blank, 1997; Kluznik, Speed, Van Valkenberg, & Macgraw, 1986; Zeiss & Dickman, 1989 American Psychiatric Association, 2013), נכללת האשמה עצמית כאחד התבחינים (קריטריונים) להפרעת דחק פוסט-טראומטית (PTSD) (Post-Traumatic Stress Disorder). טראומת השבי היא ייחודית ומורכבת. היא כוללת חשיפה חוזרת ונשנית לעינויים פיזיים ונפשיים, ולרוב היא מתרחשת לאחר חוויות קשות שחוו השבויים בקרב עצמו. השבויים נחשפים בשבי לקשר בין-אישי ממושך עם שוביהם, וכך נוצר סוג מיוחד של יחסי שליטה בכפייה. שיטות השליטה הפיזית והנפשית מיועדות לטעת בשבוי אימה וחוסר ישע ולהרוס את תחושת האוטונומיה שלו. להתנסויות אלו עלולות להיות השלכות ארוכות טווח על אישיותו של השבוי ועל יחסיו עם סביבתו (הרמן, 1992). מחקר זה מתמקד באוכלוסיית פדויי שבי ישראלים ממלחמת יום הכיפורים ובוחרן אם תחושת האשמה היא חלק מן התמונה הקלינית של פדויי השבי. כמו כן, הוא מנסה לזהות את הגורמים הקשורים להתפתחותה ולהבין את ההשלכות ארוכות הטווח של תחושת האשמה המתפתחת בחוויית השבי.

אשמה וטראומה

למרות היותם קורבנות, ניצולי טראומה רבים חשים אשמה בנוגע לאירוע שחוו (Janoff-Bulman & Wortman, 1977; Kubany, 1994; Resick & Schnicke, 1993; Spaccarelli, 1994). אשמה מורכבת לרוב גם מהאשמה עצמית וגם מקבלת אחריות לאירוע מסוים, והיא כוללת רכיבים קוגניטיביים ורגשיים (Kubany et al., 1996). האשמה עצמית

(self-blame) משקפת את הנטייה של קורבנות טראומה להאשים את עצמם למרות היותם קורבנות (Janoff-Bulman & Wortman, 1977; Lerner, 1980). קובני (Kubany, 1994) טבע את המושג "אשמה הקשורה לטראומה" (trauma-related guilt), שהיא האשמה עצמית המאופיינת בהרגשה לא נעימה, המלווה באמונה של האדם שהיה צריך לחשוב, להרגיש או לנהוג אחרת מכפי שנהג בעת האירוע הטראומטי. קובני הציע להבחין בין שלושה סוגי אשמה: (א) אחריות והאשמה עצמית - מחשבות המשקפות אמונה של קורבן הטראומה שהוא נושא באחריות להתרחשות האירוע; (ב) גרימת עוול בניגוד לערכים אישיים - מחשבות המשקפות אמונה של קורבן הטראומה שהפר סטנדרטים בכך שנהג, חשב או הרגיש באופן בלתי ראוי בעת האירוע הטראומטי; (ג) חוסר הצדקה של התנהגות - מחשבות המשקפות קושי להצדיק את ההתנהגות, את המחשבות ואת הרגשות של קורבן הטראומה בעת האירוע.

תחושות אשמה בקרב אוכלוסייה צבאית

מחקרים באשר לתחושות אשמה בקרב אוכלוסיית לוחמים העלו ממצאים סותרים. במחקר מוקדם על חיילים אמריקנים שלחמו במלחמת וייטנאם סווגה תחושת אשמה כאחד הגורמים המרכזיים לקשיי הסתגלות (Shatan, 1973). גם קובני (Kubany, 1997) וגלובר ועמיתיו (Glover, Pelesky, Bruno, & Sette, 1990) תיעדו תחושת אשמה רבה ומעיקה בקרב לוחמים אמריקנים בווייטנאם. לעומת זאת, תחושה זו לא תועדה בישראל באופן אמפירי ושיטתי אף על פי שהתרשמויות קליניות לימדו על שכיחות גבוהה של תחושת אשמה בקרב לוחמים ממלחמת יום הכיפורים. מחקר שבחן את תחושת האשמה בקרב לוחמים שלחמו במלחמת לבנון הראשונה (בשנת 1982) באמצעות שאלוני דיווח עצמי, הצביע דווקא על שיעורי דיווח נמוכים של תחושת אשמה, אבל אלו לא עלו בקנה אחד עם התרשמותם הקלינית של אנשי מקצוע שטיפלו בהם (Solomon, 1993). שבי טומן בחובו פוטנציאל לרגשות אשמה נוסף על הרגשות של חוויית המלחמה נסיבות הנפילה בשבי מורכבות ומגוונות, והן נבדלות במידת ההתנגדות והלחימה הפעילה שגילה החייל, בזהות מקבל ההחלטה על עצם הבחירה בשבי (השבוי או אחרים), בחששו של החייל שנפל בשבי שמא פעל שלא כראוי ובתחושת הפקרה או בגידה על-ידי המדינה. לגורמים אלו עשויה להיות זיקה לתפיסת אשמה. תנאי השבי הקשים קוראים תיגר על עקרונות מוסריים לא רק של השובה, אלא גם של השבוי. לעומת זאת, האפשרות לבטא כעס או עוינות היא מוגבלת ומסוכנת. ליפטון (Lifton, 1979) גרס כי אחד ממקורות האשמה בטראומה הוא הפנמה של תוקפנות. ללוחם יש אפשרות לבטא תוקפנות בקרב ומפקדיו אף מעודדים אותו לעשות זאת, אך כל גילוי של תוקפנות מצד השבוי עלול להיות איום על חייו. חיילים שנשבו במהלך מלחמה עלולים להאשים את עצמם, בין השאר, על עצם הנפילה בשבי, על אי-עמידה בעינויים או על גילוי מידע מסווג לאויב. מדיווחיהם של פדויי שבי ממלחמות שונות אכן עולה כי תחושת

אשמה נמנית עם הלחצים הפסיכולוגיים שהם התמודדו עמם (Fairbank, Hansen, & Ursano, 1981; Fitterling, 1991; Kozaric-Kovacic, Marusic, & Ljubin, 1999; Ursano, 1981) למיטב ידיעתנו, יש מחסור במחקרים אמפיריים המתמקדים באשמה בקרב אוכלוסייה זו.

במחקר זה הצבנו לנו למטרה לבדוק באופן אמפירי את תחושת האשמה של פדויי שבי. שיערנו כי פדויי שבי ממלחמת יום הכיפורים ידווחו על תחושות אשמה גבוהות יותר לעומת לוחמים מאותה מלחמה שלא נפלו בשבי. חלק מן ההבדלים ברמות האשמה בין פדויי שבי לבין לוחמים שלא נפלו בשבי נובע ממאפיינים ייחודיים של חוויית השבי, וחלק אחר קשור לתגובה פוסט-טראומטית לחוויית השבי. לפיכך, שיערנו כי מידת האשמה בקרב פדויי שבי תהיה גבוהה מזו שתימצא בקרב לוחמים, מעבר להבדלים מדווחים בתסמינים פוסט-טראומטיים. יתרה מזאת, שיערנו כי עוצמת הקשרים בין תסמינים פוסט-טראומטיים לבין תחושת האשמה תהיה גבוהה יותר בקרב פדויי שבי לעומת לוחמים שלא נפלו בשבי בגלל השפעה דיפרנציאלית של רמות גבוהות יותר של תסמינים פוסט-טראומטיים בשילוב השפעתה של החוויה הטראומטית המורכבת של השבי בקרב קבוצה זו. במילים אחרות, לפי השערתנו, יימצא אפקט אינטראקציה בין תסמינים פוסט-טראומטיים לבין השבי במידת האשמה המדווחת, כך שהקשר בין תסמינים פוסט-טראומטיים לבין אשמה יהיה חזק יותר בקרב פדויי שבי לעומת לוחמים שלא נפלו בשבי.

תחושת אשמה והתמודדות בנוגע לנפילה בשבי ולמהלכו

נסיונות הנפילה בשבי עשויות לחזור ולהופיע במחשבות, לעורר רגשות ולשמש קרקע פורייה לתחושות אשמה. לצד פחד ממוות ושינוי ממצב של לחימה למצב של שבי ופגיעה, חששם של פדויי השבי כי נפלו בשבי משום שפעלו שלא כראוי, עשוי להיות רכיב טראומטי (ליבלר, 1989). אורסנו ורונדל (Ursano & Rundell, 1990) מצאו כי סוג הלחץ ששבו המלחמה נחשף אליו תלוי, בין השאר, בנסיונות הנפילה בשבי ובמידת ההתנגדות שהציג במהלכה. לפיכך, שיערנו כי מי שסבור שניתן היה למנוע את נפילתו בשבי ורואה בעצמו את האחראי לכך, יחוש אשמה רבה יותר.

במהלך השבי עצמו נחשפו השבויים הישראליים ממלחמת יום הכיפורים לעינויים אלימים, להשפלות קשות, לתנאי היגיינה ירודים, לחסך בגירויים ולתחושות של רעב וצמא. נסיבות אלו העמידו במבחן קשה את יכולתם לשרוד ולשמור על צלם אנוש. יכולת התמודדות עם תנאים כאלה השפיעה גם על עיתוי המידע שמסרו בחקירתם ועל היקפו. לפיכך, אפשר שתגובתם לאירוע הדחק החריף הייתה קשורה, בין היתר, לאסטרטגיות ההתמודדות שלהם בזמן הטראומה. לזרוס ופולקמן (Lazarus & Folkman, 1984) תיארו אסטרטגיות התמודדות שונות והבחינו, בין השאר, בין אסטרטגיות

ממוקדות בעיה (המכוונת להפחית את עוצמתו של מקור הלחץ) לבין אסטרטגיות הממוקדת ברגש (המכוונת לוויסות המצוקה הרגשית במצב לחץ). המשגה זו הניבה גוף מחקר נרחב, המצביע לרוב על יעילות יחסית של התמודדות ממוקדת בעיה, בעיקר בקרב לוחמים גברים (Taylor et al., 2009).

הממצאים הנוגעים להתמודדות במהלך השבי אינם חד־משמעיים. מצד אחד, קיימים דיווחים שהתמודדויות ממוקדות בעיה, כגון ניסיון לשנות את הסביבה או לשלוט בה, נתפסו בעיני פדויי השבי כמקדמות הסתגלות, ואילו נסיגה חברתית, התנתקות וכניעה נחשבו לאסטרטגיות היעילות במידה הנמוכה ביותר (Deaton, Berg, Richlin, & Litrownik, 1977). מן הצד האחר, מחקרים אחרים מדגישים את יעילותם של סגנונות ההתמודדות ממוקדי הרגש (כגון הכחשה ורציונליזציה) בהפחתת חרדה ומצוקה נפשית במצבי שבי (Ford & Spaulding, 1973; Strassman, Thaler, & Schein, 1956) ובמצבים שבהם אין לאנשים שליטה אובייקטיבית על האירוע (Baum, Fleming, & Singer, 1983). מחקר שעמד על יחסי הגומלין בין דפוסי ההתמודדות לבין תחושת האשמה בקרב פדויי שבי ממלחמת וייטנאם מצא כי נסיגה רגשית, שהיא אסטרטגיית התמודדות של הימנעות, הייתה קשורה לתחושת אשמה באשר לנפילה בשבי (Hall & Malone, 1976). התמודדות ממוקדת בעיה בתנאי שבי, המערבת הסרה או הסטה של גורם הלחץ, בדרך כלל אינה אפשרית. עם זאת, ראיונות עם פדויי שבי העלו כי חלק מהם נקטו התמודדות שאפשרה להסיט פנימה את מוקד הלחץ באמצעות הסחת דעת. במחקר זה נבחנו שלוש אסטרטגיות של התמודדות. התמודדות פעילה המופנית פנימה כללה נקיטת צעדים פעילים של יצרנות מסיוח דעת (כגון לימוד דברים חדשים, עיסוק בפעילות גופנית והמצאת משחקים). בדומה לכך, התמודדות כלפי חוץ ותכנון עתידי כללה תכנון וחשיבה על אסטרטגיות פעולה, כגון כיצד לעמוד בחקירות או איך לברוח. אף ששתי האסטרטגיות אינן ממוקדות בעיה באופן מובהק, מאחר שהן אינטרה־פסיכיות, נראה כי הן משקפות פעולה פעילה להתמודדות עם הלחץ החיצוני, ולכן הן מוגדרות במחקר זה כהתמודדויות ממוקדות בעיה. התמודדות דיסוציאטיבית, לעומת זאת, שנבדקה גם היא במחקר זה, מתמקדת בפן הרגשי. היא משקפת ניתוק רגשי בעת האירוע וכוללת שימוש בדמיון ובהתנתקות מן ההווה באמצעות הפלגה לזיכרונות עבר או לפנטזיות עתידיות. לאור כל זאת בחן מחקר זה את הויקה בין תגובות רגשיות במהלך השבי (ובהן נטישה, בושה, פחד וזעם מול השובים ואובדן שליטה) ואסטרטגיות התמודדות (פעילה המופנית פנימה, כלפי חוץ ותכנון עתידי, דיסוציאטיבית) במהלך השבי לבין תחושת אשמה. להשערתנו, התמודדויות ממוקדות רגש יהיו קשורות למידה גבוהה יותר של תחושת אשמה לעומת התמודדויות ממוקדות בעיה, ותגובות רגשיות במהלך השבי, כגון נטישה, בושה, פחד, זעם ואובדן שליטה, יהיו קשורות גם הן לתחושה חזקה יותר של אשמה.

תחושת אשמה וגורמים של קבלה ותמיכה חברתית בעת השיבה הביתה ולאחריה

עם השחרור מן השבי והשיבה הביתה נדרש השבוי לעבור בבת אחת ממצב של חסך בגירויים, ניתוק וקהות למצב של פעילות נמרצת הכוללת מפגש מחודש עם בני משפחתו ומכריו ודרישה לתפקוד במשפחה, בחברה ובעבודה. מעברים קיצוניים אלו נחווים לעתים קרובות כמאתגרים למרות השגתה של המטרה המיוחלת – השחרור והחזרה הביתה (Hunter, 1993). במקרי טראומה רבים מתווספת לקשיי ההסתגלות המחודשת גם תגובה מאשימה, גלויה או סמויה, מצד החברה, ותחושה זו עלולה להחריף את רגשות האשמה (אבנרי, 1982; ליבליך, 1989).

עם חזרתם לארץ לאחר מלחמת יום הכיפורים נתקלו פדויי השבי בביקורת חברתית נוקבת. בעיני החברה הישראלית, שחונכה על התפיסה של "טוב למות בעד ארצנו" ומוטב להיהרג ובלבד שלא ליפול בשבי ולגלות מידע לאויב, נפילה בשבי נתפסה כחולשה בלתי ראויה, בייחוד בעיניו של חלק מן הפיקוד הצבאי. יתרה מכך, עם חזרתם לארץ בודדו פדויי השבי ממלחמת יום הכיפורים במתקני קליטה ונחקרו בנוגע לשבי ובנוגע למידע שגילו לאויב. לפי עדויותיהם, חקירות אלו היו טראומטיות לחלק מפדויי השבי לא פחות מן החקירות בשבי עצמו, משום שהן ביטאו האשמה מצד הממסד הישראלי (ערד, 2007; שגב, 2001).

עם זאת, פדויי השבי ממלחמת יום הכיפורים זכו לקבלת פנים חמה, בעיקר מצד המשפחות והתקשורת, שראו בהם גיבורים. כך, למשל, בשדה התעופה בישראל קיבלה את פניהם כרות ענק שעליה נכתב "ברוך שובכם גיבורי ישראל" (אבנרי, 1982; חסון-רוכלין, 2006). אף על פי שהלך רוח כזה הפוך משיפוט חברתי ומביקורת ציבורית, גם קבלת פנים שמחה כזו והצגת הפדויים כגיבורים עלולות לתרום, לפי דיווחי השבויים עצמם, לתחושת אשמה, בעיקר בשל הפער בין תחושות פנימיות באשר להתנהגותם לבין תגובת החברה. הרמן (1992) ציינה כי תחושת האשמה של נפגעי טראומה אמנם יכולה להחמיר עקב שיפוט מחמיר של אחרים, אך היא אינה שוככת כליל עקב הכרזות פשוטות הפוטרות אותם מאחריות, משום שהכרזות כאלה מבטאות סירוב לעסוק בסיבוכים המוסריים הכאובים הכרוכים במצב הקיצוני. לטענת הרמן (שם), שיפוט מציאותי של הטראומה יכול להפחית את ההשפלה ואת רגש האשם של שורדי הטראומה, ואילו ביקורת חריפה מצד אחד או קבלה עיוורת מן הצד האחר עשויות להגביר מאוד את האשמתם העצמית ואת בדידותם.

מטרות המחקר וההשערות

במחקר זה ביקשנו לבחון את קיומה של תחושת אשמה בקרב לוחמים ופדויי שבי ישראלים ולאחר את הגורמים להתפתחותה. במוקד המחקר עמדו ההשערות האלה:

- א. ימצאו רמות גבוהות יותר של דחק ושל אשמה בקרב פדויי השבי מאשר בקרב לוחמים בעלי מאפיינים דומים שלא נשבו. שיערנו כי ההבדלים ברמות האשמה בין הקבוצות ימצאו מעבר להבדלים ברמות של התסמינים הפוסט־טראומטיים.
- ב. ימצא קשר בין תסמינים פוסט־טראומטיים לבין תחושת אשמה, וכן ימצא אפקט אינטראקציה (ממתן) בין תסמינים פוסט־טראומטיים לבין קבוצת המחקר במידת האשמה המדווחת: הקשר בין תסמינים פוסט־טראומטיים לבין תחושת האשמה יהיה חיובי וחזק יותר בקרב פדויי השבי לעומת לוחמים שלא נפלו בשבי, שיהיה אף הוא חיובי, אולם חלש יותר.
- ג. נסיבות הנפילה בשבי, סגנונות ההתמודדות, הרגשות והמחשבות במהלך השבי ואפיוני השיבה הביתה יהיו קשורים למידת האשמה המדווחת על־ידי פדויי השבי. ביתר פירוט, שיערנו כי תחושת אשמה מדווחת ברמות גבוהות יחסית תהיה קשורה למשתנים האלה: מידת המעורבות בהחלטה בנוגע לנפילה בשבי, מידת ההתנגדות הפעילה בעת הנפילה, התחושה כי ניתן היה למנוע את הנפילה בשבי, תחושות של משאלת מוות, חוסר אונים ודיסוציאציה בעת הנפילה בשבי, וכן התמודדות דיסוציאטיבית במהלך השבי, תחושות של נטישה, אובדן שליטה ותחושות המופנות כלפי השוכים במהלך השבי, והעדר תמיכה בעת השיבה הביתה. כמו כן, שיערנו כי תחושת אשמה מדווחת ברמות נמוכות יחסית תהיה קשורה למשתנים האלה: תחושות של אופטימיות ותקווה בעת הנפילה בשבי, התמודדות פעילה במהלך השבי וקבלת תמיכה חיובית בעת השיבה הביתה.

שיטה

מחקר זה הוא חלק ממחקר אורך רחב היקף המכוון לעתיד (מחקר פרוספקטיבי). הנתונים נאספו מפדויי שבי ומלוחמים 18 ו־30 שנים לאחר השתתפותם במלחמת יום הכיפורים.

אוכלוסייה ומדגם

משתתפי המדגם היו כולם גברים לוחמים מכוחות היבשה שהשתתפו במלחמת יום הכיפורים בשנת 1973 ונחלקו לשתי קבוצות: קבוצת המחקר – פדויי שבי, וקבוצת ביקורת – לוחמים שלא נשבו. פדויי השבי נדגמו מתוך נתוני ארכיון צה"ל (משרד הביטחון, 1990). נכון לשנת 1991, מדובר בכל הנופלים בשבי מתוך כוחות היבשה. לפי נתוני צה"ל, 240 חיילים ישראלים מחילות היבשה נפלו בשבי האויב בזמן מלחמת יום הכיפורים. מתוך קבוצה זו, שלושה אנשים נפטרו, ו־20 עברו להתגורר בחוץ לארץ (Solomon, Neria, Ohry, Waysman, & Ginzburg, 1994). במדידה הראשונה (שנת 1991) התראיינו 164 פדויי שבי שנשבו בידי המצרים או בידי הסורים. במדידה השנייה (שנת 2003) חזרו והשתתפו 119 מהם. קבוצת הביקורת כללה לוחמים

ממלחמת יום הכיפורים שנדגמו על סמך התאמה בנתונייהם האישיים והצבאיים ללוחמים שנפלו בשבי האויב. 185 מהם השתתפו במחקר במדידה הראשונה, ו-99 חזרו והשתתפו במדידה השנייה. ההתאמה בין שאלוני שתי המדידות בכל קבוצה נעשתה לפי הנתונים בעת הגיוס לצה"ל, והליך שיוך השאלונים בין קבוצת המחקר לקבוצת הביקורת נעשה בשיטת הקבוצות המזווגות (match control), כאשר לכל נבדק בקבוצת המחקר הושווה נבדק מקבוצת הביקורת בהתאם לנתוני רקע – משתני תפקיד, דרגה וקב"א (קבוצת ביקורת איכות – מדד לתפקוד האינטלקטואלי של החייל הנקבעת בעת גיוסו לצבא).

מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים: מאפייני הרקע החברתיים-דמוגרפיים מתייחסים לשנת 2003. רוב המשתתפים בשתי הקבוצות דיווחו כי בעת המלחמה לא היו נשואים (74%), רובם דיווחו כי בעת המלחמה הם היו בעלי השכלה תיכונית לפחות (67% מפדויי השבי ו-75% מחברי קבוצת הביקורת). ההכנסה המדווחת בשתי הקבוצות הייתה בעת המדידה השנייה מעט מעל הממוצע. כשני שלישים ממשתתפי המחקר הגדירו את עצמם בעת המדידה השנייה כחילונים. הגיל הממוצע בעת איסוף הנתונים הראשון היה 40 (22 בעת המלחמה) בשתי הקבוצות. לוח 1 מתאר שכיחויות או ממוצעים וסטיות תקן של המאפיינים החברתיים-דמוגרפיים בקרב שתי הקבוצות.

לוח 1: אפיוני רקע של המשתתפים – התפלגות לפי קבוצה או ממוצע וסטיות תקן (נאספו בשנת 2003)

קבוצת ביקורת		קבוצת פדויי שבי			
%	n	%	n		
53.0	185	47.0	164	גודל הקבוצה	
51.9	94	50.6	83	ישראל	ארץ הלידה – אם
33.1	60	38.4	63	אסיה/אפריקה	
14.9	27	11.0	18	אירופה/אמריקה	
59.0	108	55.2	91	ישראל	ארץ הלידה – אב
33.9	62	38.2	63	אסיה/אפריקה	
7.1	13	6.7	11	אירופה/אמריקה	
2.2	4	5.5	9	יסודית (1)	רמת ההשכלה
23.1	42	28.5	47	תיכונית חלקית (2)	בעת מלחמת
57.1	104	42.4	70	תיכונית מלאה (3)	יום הכיפורים
17.6	32	23.6	39	על-תיכונית (4)	
26.5	48	26.2	43	נשוי	המצב המשפחתי
73.5	133	73.8	121	לא נשוי	בעת מלחמת
					יום הכיפורים
58.8	107	59.1	97	חילוני (1)	רמת הדתיות
27.5	50	23.2	38	מסורתי (2)	בשנת 2003
13.2	24	16.5	27	דתי (3)	

קבוצת ביקורת		קבוצת פדויי שבי			
%	n	%	n		
5.5	10	14.7	24	בעיות להשתלב בעבודה, עד היום	השתלבות בשוק התעסוקה מאז המלחמה/השבי (בשנת 2003)
7.7	14	11.7	19	בעיות להשתלב בעבודה, אך הסתדר	
7.1	13	9.2	15	תקופות קשות, אך התקדם	
26.4	48	16.6	27	לא היו בעיות מיוחדות	
47.8	87	42.3	69	לא היו בעיות מיוחדות, התקדם היטב	
3.8	7	4.9	8	אחר	
טווח ערכים					
SD	M	SD	M		
3.61	40.31	3.51	40.10	53-36	גיל בשנת 1991
0.90	3.64	1.00	3.44	נמוכה (1) - גבוהה (5)	רמת ההכנסה לעומת הממוצע בשנת 2003

הליך

מחקר זה הוא חלק ממחקר מקיף על הסתגלות של לוחמי מלחמת יום הכיפורים (Solomon et al., 1994), שנערך בכמה שלבים. הנתונים שהמאמר מבוסס עליהם נאספו בשנת 1991 ובשנת 2003. בשלב הראשון, בשנת 1991, נאספו נתוני שבי: נסיבות הנפילה בשבי, הרגשות בעת הנפילה בשבי ובמהלכו ומידע באשר לדרך שבה התקבלו החיילים בשובם הביתה. בשלב השני, בשנת 2003, נאספו נתונים על תסמינים פוסט־טראומטיים ועל תחושת אשמה. המחקר בוצע לאחר שהתקבל אישור של ועדות אתיקה של אוניברסיטת תל אביב ושל צה"ל.

בנוגע לשתי המדידות, לפני מילוי השאלונים חתמו כל המשתתפים על טופס הסכמה מדעת והובטח להם שהמידע יישאר חסוי ולא ישפיע בכל צורה שהיא על מעמדם בחייהם הצבאיים או האזרחיים.

כלי המחקר

נתוני המחקר נאספו בשני המועדים באמצעות שאלונים למילוי עצמי, שבחנו מאפייני רקע חברתיים־דמוגרפיים, תסמינים פוסט־טראומטיים, תחושת אשמה, נסיבות הנפילה בשבי, חוויות ורגשות בעת הנפילה בשבי, התמודדות ותגובות רגשיות במהלך השבי וקבלה בעת השיבה הביתה ולאחריה. הנה פירוט השאלונים.

רקע חברתי-דמוגרפי

הרקע החברתי-דמוגרפי נבחן בשנת 2003 באמצעות שאלון שנבנה במיוחד למחקר זה. השאלות שנגעו לשנת המלחמה היו אלו: הגיל, רמת ההשכלה (שנות לימוד), ארץ הלידה של המשתתף, של האב ושל האם, המצב המשפחתי, הדרגה הצבאית. כמו כן הוגדרו המשתתפים לפי השתייכותם לקבוצת מחקר (קבוצת שבי - 1, קבוצת ביקורת - 0). שאלות שנגעו למועד מילוי השאלון, בשנת 2003, היו אלו: רמת הדתיות, מצב התעסוקה מאז המלחמה, רמת ההכנסה, טיפול נפשי (כן/לא).

תסמינים פוסט-טראומטיים

תסמינים פוסט-טראומטיים נבדקו באמצעות שאלון לדיווה עצמי (PTSD Inventory, Solomon et al., 1993) הכולל 17 היגדים המתארים ביטויים של תסמונת פוסט-טראומטית ותואמים ל-17 תסמינים המופיעים ב-DSM-III-R (American Psychiatric Association, 1987), שהיה המדריך התקני בתחילת המחקר. השאלון תורגם לעברית על-ידי סולומון ושלושה עמיתים דו-שפתיים, בשיטת "הלוך וחזור" (Solomon et al., 1993). עבור כל היגד התבקש המשתתף לציין אם חווה או לא חווה את התסמין במהלך החודש האחרון שלפני המחקר. בין פריטי השאלון במחקר זה נמצאה מהימנות פנימית גבוהה ($\alpha = .95$). כמו כן, השאלון נמצא כבעל תוקף מתכנס גבוה כאשר הושווה לאבחנות של תסמונת פוסט-טראומטית שהתבססו על ראיונות קליניים מובנים (Solomon et al., 1993). מספר התסמינים הפוסט-טראומטיים שהמשתתף ענה עליהם בחיוב שימש מדד במחקר זה, וערכיו היו אפוא בטווח 0-17.

תחושת אשמה

תחושת האשמה של המשתתפים הוערכה באמצעות שאלון (Trauma-Related) TRGI (Guilt Inventory) להערכת אשמה בעקבות טראומה (Kubany et al., 1996). זה שאלון לדיווה עצמי ובו 32 היגדים המתייחסים לאירוע טראומטי. השאלון תורגם לצורך מחקר זה על-ידי סולומון ושלושה עמיתים דו-שפתיים, בשיטת "הלוך וחזור" (Solomon et al., 1993). משתתפים מקבוצת פדויי השבי נשאלו על אשמה בנוגע לשבי, ואילו משתתפי קבוצת הביקורת נשאלו על אשמה בנוגע למלחמה. התשובות היו של חמש אפשרויות, מ-1 (כלל לא נכון) ועד 5 (נכון מאוד). פריטי השאלון מייצגים שלושה סולמות: (1) אשמה גלובלית, לדוגמה - "אני חש אשמה עמוקה על מה שקרה", (2) מצוקה מתוך אשמה, לדוגמה - "אני חש צער לגבי מה שקרה", (3) קוגניציות של אשמה. הסולם האחרון מורכב משלושה תת-סולמות נוספים המפרטים שלושה סוגים של טעויות/הטיות חשיבה האופייניות לאשמה: אחריות והאשמה עצמית - אמונה של אחריות בנוגע לאירוע, לדוגמה - "אני רואה את עצמי אחראי על מה שקרה"; גרימת עוול בניגוד לערכים אישיים - המשקפת הפרה של סטנדרטים אישיים, לדוגמה - "היו לי רגשות שלא היו צריכים להיות לי"; חוסר הצדקה של התנהגות - המשקפת קושי להצדיק את ההתנהגות באירוע, לדוגמה - "מה שעשיתי לא היה מוצדק בשום אופן".

שבעה מפריטי השאלון נוסחו בכיוון הפוך לשאר הפריטים, והם עברו היפוך לאחור מילוי השאלונים, כך שציונים גבוהים יותר משקפים אשמה גבוהה יותר. במחקר נמצאה מהימנות פנימית גבוהה הן עבור השאלון כולו ($\alpha = .86$) והן עבור שלושת הסולמות - אשמה גלובלית ($\alpha = .91$), מצוקה מתוך אשמה ($\alpha = .91$) וקוגניציות של אשמה ($\alpha = .81$). כמו כן נמצאה מהימנות פנימית בינונית עבור שלושת תת-הסולמות - אחריות והאשמה עצמית ($\alpha = .78$), גרימת עוול בניגוד לערכים אישיים ($\alpha = .74$) וחוסר הצדקה של התנהגות ($\alpha = .71$). נוסף על כך, דווח על מתאם בין שאלון זה לבין מדדי אשמה אחרים (Kubany et al., 1996). במחקר זה חושב מדד לכל אחד מן הסולמות ותת-הסולמות באמצעות ציון ממוצע של הפריטים שנכללו בו. כמו כן, חושב מדד לתחושת אשמה כוללת כממוצע הציונים הכללי של פריטי האשמה. טווח הערכים של כל אחד מן המדדים האלה, לרבות המדד הכולל של קוגניציות של אשמה, היה 1-5, וערך גבוה בכל אחד מהם מייצג תחושה חזקה של אשמה.

נסיונות הנפילה בשבי

על נסיונות הנפילה בשבי נשאלו המשתתפים שלוש שאלות: נסיונות הנפילה בשבי, תהליך קבלת ההחלטה על נפילה בשבי, האם ניתן היה למנוע את הנפילה בשבי. נסיונות הנפילה בשבי הוערכו על-פי מדד ייחודי בעל שתי רמות המאפיינות את מידת ההתנגדות הפעילה של פדויי השבי בעת האירוע: משתתפים שנשבו כאשר נכבש המעוז או המוצב שהיו בו (1) לעומת משתתפים שנשבו בעת שנחלצו ממעוז, ממוצב או מכלי או שנקלעו בעת לחימה אל כוחות האויב (0). תהליך קבלת ההחלטה על נפילה בשבי הוערך על-פי מדד למידת המעורבות של פדויי השבי בהחלטה. את המדד יצרנו על בסיס הנתונים הבאים, מתוך השאלות, והוא כלל שתי רמות: פדויים שהיו מעורבים בהחלטה על הנפילה בשבי (1) (בין שהחליטו לבדם ובין שהחליטו עם חיילים אחרים) לעומת פדויים שקיבלו את החלטת המפקד בקשר או נשבו בלי שהוחלט על כך (0). התשובות לשאלה אם בדיעבד נראה שניתן היה למנוע את הנפילה בשבי היו על סולם של 5 אפשרויות, מ-1 (בטוח שכן) עד 5 (בטוח שלא).

הערכת ההתנסות בעת הנפילה בשבי, במהלכו ולאחריה על מנת להעריך את ההתנסות בשבי בנינו שאלון לדיווח עצמי המתייחס למגוון התחושות וההתנהגויות הפוטנציאליות בעת הנפילה בשבי, במהלכו ובעת שיבה הביתה. השאלון פותח על סמך ספרות מקצועית, ביוגרפיות ואוטוביוגרפיות של שבויים לשעבר (לדוגמה: אבנרי, 1982; ליבליך, 1989) ועל בסיס ראיונות עומק עם 20 פדויי שבי שנערכו במחקר מקדים (pre-test) (Solomon, Ginzburg, Neria, & Ohry, 1995). בשאלון זה נבחנו התחומים האלה: (1) חוויות ורגשות בעת הנפילה בשבי; (2) התמודדות במהלך השבי; (3) רגשות במהלך השבי; (4) תגובות הסביבה בעת השיבה הביתה. מאחר שמדובר בשאלונים ראשוניים שפותחו לצורך מחקר זה, ערכנו ניתוח גורמים לשאלון.

החוויות והרגשות בעת הנפילה בשבי נבחנו בשאלון לדיווח עצמי בן 14 פריטים. עבור כל אחד מן ההיגדים התבקשו המשתתפים לציין על סולם של 4 דרגות באיזו מידה ההיגד מתאר את רגשותיהם ואת התנסויותיהם בזמן הנפילה בשבי, מ¹ (אינו מתאר אותי) ועד 4 (מתאר אותי טוב מאוד). על מנת לתקף את השאלון נערך ניתוח גורמים מגשש עם רוטציית ורימקס (varimax) על 14 הפריטים. בגלל אופיו המגשש של ניתוח הגורמים נבחר קריטריון טעינות $L \geq .40$. ניתוח הגורמים הניב פתרון של ארבעה גורמים עיקריים, שהסבירו יחד 63.6% מן השונות. הגורם הראשון הסביר 17.1% מן השונות וכלל 2 פריטים המבטאים משאלת מוות ("העדפתי למות ולא ליפול בשבי"; "ניסיתי להתאבד ולא הצלחתי"). הגורם השני הסביר 16.1% מן השונות וכלל 3 פריטים המשקפים תחושת חוסר אונים (לדוגמה - "הרגשתי שרק השבי יציל את חיי"; "הרגשתי שאין לי שליטה על מה שקורה"). הגורם השלישי הסביר 16.0% מן השונות וכלל 4 פריטים המשקפים אופטימיות ותקווה (לדוגמה - "הרגשתי שאני מוכרח לעזור לאחרים"; "האמנתי עד הרגע האחרון שיחלצו אותי"). הגורם הרביעי הסביר 14.4% מן השונות וכלל 2 פריטים המשקפים דיסוציאציה ("הרגשתי כאילו כל זה הוא רק חלום/סיוט"; "הרגשתי כאילו זה קורה למישהו אחר"). על בסיס ניתוח הגורמים חושבו לכל משתתף ארבעה ציונים, שכל אחד מהם הוא ממוצע התגובות לפריטים בגורם. ערכי המדדים היו בטווח 1-4, וערך גבוה בכל מדד משקף היטב את החוויות ואת הרגשות של המשיב בעת הנפילה בשבי.

ההתמודדות והתגובות הרגשיות במהלך השבי נבחנו בשאלון לדיווח עצמי בעזרת 18 פריטים שבחנו התמודדות ו-12 פריטים שבחנו תגובות רגשיות. בנוגע לכל פריט התבקשו המשתתפים לציין על סולם של 4 דרגות באיזו מידה הגיבו במהלך השבי באופן ההתמודדות או הרגש, מ¹ (כלל לא) ועד 4 (במידה רבה). ניתוח גורמים עם רוטציית ורימקס נערך בנפרד לדפוס ההתמודדות ולתגובות הרגשיות במהלך השבי. פריט אחד הושאר עם טעינות גבולית ($L = .36$). ניתוח הגורמים ל-18 הפריטים של דפוס ההתמודדות הניב פתרון של שלושה גורמים מרכזיים המסביר 43.2% מן השונות בדפוס ההתמודדות. הגורם הראשון הסביר 17.6% מן השונות וכלל 6 פריטים המבטאים התמודדות פעילה המופנית פנימה ("המצאתי משחקים שיעבור הזמן"; "ניסיתי להפעיל את הראש כל הזמן"). הגורם השני הסביר 14.3% מן השונות וכלל 6 פריטים המשקפים התמודדות דיסוציאטיבית ("סגרתי את עצמי מהעולם, שקעתי בעצמי"; "דמיינתי כאילו זה קורה למישהו אחר"). הגורם השלישי הסביר 11.3% מן השונות וכלל גם הוא 6 פריטים, המשקפים התמודדות המופנית כלפי חוץ ותכנון לעתיד ("תכננתי איך לברוח"; "תכננתי איך לעמוד בחקירות"). לכל משתתף חושבו שלושה ציונים, אחד לכל גורם, כממוצע התגובות לפריטי הגורם. ערכיו של כל אחד מן הציונים היו בטווח 1-4. ציון גבוה מייצג התמודדות טובה.

ניתוח הגורמים שנעשה על 12 פריטי התגובות הרגשיות הניב פתרון של שלושה גורמים מרכזיים המסביר 60.3% מן השונות. ארבעה פריטים מן השאלון המקורי נופו עקב טעינות נמוכה. הגורם הראשון הסביר 21.2% מן השונות וכלל 2 פריטים המבטאים

תחושת נטישה ("היה בי זעם גדול על הצבא שלנו"; "הרגשתי שכולם שכחו אותי"). הגורם השני הסביר 21.0% מן השונות וכלל פריטים המשקפים תחושות מול השוכים ("היה בי זעם גדול על השוכים שלי"; "התביישתי שהגעתי לרמה כזאת נמוכה"). הגורם השלישי הסביר 18.1% מן השונות וכלל שלושה פריטים המשקפים תחושה של אובדן שליטה ("היו לי התפרצויות זעם ומכות"; "הרגשתי שאני משתגע"). לכל משתתף חושבו שלושה ציונים, אחד לכל גורם, כממוצע התגובות לפריטי הגורם. ערכי כל אחד מן הציונים היה בטווח 1-4. ציון גבוה מייצג תחושות קשות.

קבלה בעת השיבה הביתה ולאחריה

כדי להעריך את התגובות ואת העמדות של המשפחה ושל החברה עם חזרתם של פדויי השבי לביתם נעשה שימוש בשאלון לדיווח עצמי שחובר לצורך מחקר זה. בשאלון 14 פריטים בארבעה ממדים. בנוגע לכל פריט התבקשו המשתתפים לציין על סולם בן 4 דרגות באיזו מידה הוא מאפיין את תגובות הסביבה כלפיהם בעת החזרה מן השבי, מ-1 (בכלל לא) ועד 4 (במידה רבה). התפלגות תשובות המשתתפים על הפריטים הצביעה על העדר שונות בין הפריטים - מרבית פדויי השבי חשו שהתקבלו באופן חיובי - והדבר לא אפשר לבצע ניתוח גורמים. עם זאת, עקב החשיבות התאורטית של הערכת התמיכה החברתית בעת השיבה מן השבי הוחלט לשמר בעיבודי המחקר את ארבעת הממדים המקוריים בשאלון, ואלו הם: תמיכה חיובית (5 פריטים, לדוגמה, "עשו הרבה בשבילי", "הרגשתי כמו גיבור בעיניהם"), כעס ובושה מצד הסביבה (2 פריטים, לדוגמה, "כועסים עליי", "הרגשתי שמאשימים אותי"), אובדן מקום ומעמד (2 פריטים, "איבדתי את מקומי במשפחה", "העליבו אותי"), ניכור ובדידות (2 פריטים, "למדו להסתדר בלעדיי", "הרגשתי שכל אחד עסוק בבעיותיו"). המדדים לכלל ממד חושבו כממוצעים של ציוני הפריטים בו, ולפיכך גם ציוני הממדים הם בטווח הערכים 1-4, וערך גבוה מאפיין היטב את תגובות הסביבה כלפי השבים מן השבי.

ממצאים

הבדלים בין קבוצת פדויי השבי לבין קבוצת הביקורת בתסמינים פוסט־טראומטיים ובתחושת אשמה

לפי ההשערה הראשונה, רמות של דחק ושל אשמה בקרב פדויי השבי יהיו גבוהות יותר מאשר בקרב לוחמים בעלי מאפיינים דומים שלא נשבו. כמו כן, שיערנו כי ימצאו הבדלים בין שתי הקבוצות ברמות האשמה מעבר להבדלים במספר התסמינים הפוסט־טראומטיים.

תחילה נבחנו ההבדלים בין שתי הקבוצות במספר התסמינים הפוסט־טראומטיים באמצעות ניתוח שונות (ANOVA). המבחן חשף כי מספר התסמינים הפוסט־טראומטיים שפדויי השבי דיווחו עליהם היה גבוה באופן מובהק סטטיסטית לעומת לוחמים שלא

נשבו, $\eta^2 = .44$, $F(1, 216) = 176.93$, $p < .001$. לנוכח ההבדל הניכר הוחלט לבחון את ההבדלים במדדי האשמה מעבר להבדלים במדדי פוסט־טראומה. על מנת להעריך הבדלים בין הקבוצות במדדי האשמה השונים נעשה ניתוח שונות רב־משתני (MANCOVA). המשתנים התלויים היו מדדי האשמה מן המדידה השנייה, והמשתנה הבלתי תלוי היה קבוצת המחקר (קבוצת פדויי שבי לעומת קבוצת ביקורת), ואילו המשתנה תסמינים פוסט־טראומטיים הוחזק קבוע (covariate). לוח 2 מציג ממוצעים, סטיות תקן, ערכי מבחן F ומדד η^2 לגודל האפקט של מדדי אשמה בשתי הקבוצות.

לוח 2: ממוצעים, סטיות תקן, ערכי F ו־ η^2 עבור מדדי אשמה (בשנת 2003) לפי קבוצה, מעבר למספר התסמינים הפוסט־טראומטיים

η^2	$F(1, 215)$	קבוצת ביקורת ($N = 97$)		פדויי שבי ($N = 119$)		הגורם
		SD	M	SD	M	
01.	6.28*	0.26	0.11	0.95	0.62	אשמה גלובלית
17.	41.94***	0.74	0.77	1.14	2.25	מצוקה מתוך אשמה
00.	1.63	0.51	0.65	0.59	0.85	קוגניציות של אשמה
00.	40.	0.71	0.59	0.77	0.74	אחריות והאשמה עצמית
03.	7.22**	0.66	0.46	0.88	1.01	גרימת עוול בניגוד לערכים אישיים
00.	03.	1.15	1.33	0.94	1.29	חוסר הצדקה של התנהגות
06.	14.23***	0.39	0.60	0.57	1.09	תחושת אשמה כוללת

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

מלוח 2 עולה כי פדויי שבי דיווחו על תחושת אשמה כוללת ברמה גבוהה יותר מקבוצת הביקורת, על ציון גבוה יותר של אשמה גלובלית ועל רמה גבוהה יותר של מצוקה מתוך אשמה, באופן מובהק סטטיסטית. לא נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בין הקבוצות במדד הכולל של קוגניציות של אשמה. מבין סוגי הקוגניציות של אשמה, ניתוחי השונות גילו הבדל משמעותי בין הקבוצות רק עבור הקוגניציה של גרימת עוול בניגוד לערכים אישיים. כמשוער, ממצאים אלו מצביעים על כך שמעבר להבדלים בתסמינים פוסט־טראומטיים, פדויי שבי דיווחו על רמות גבוהות יותר של תחושת אשמה באופן מובהק סטטיסטית ברוב מדדי האשמה לעומת לוחמי קבוצת הביקורת, למעט במדד הקוגניציות של אשמה ולמעט בשניים מתת־הסולמות של מדד זה.

הקשר בין תחושת אשמה לבין מאפייני השבי

בסעיף זה נבקש להסביר ולאפיין את הגורמים הקשורים להתפתחותה של תחושת אשמה בקרב פדויי שבי. העיבודים הבאים מתייחסים אפוא לקבוצת פדויי השבי בלבד. על מנת לבחון את הקשר בין התפתחותה של תחושת אשמה לבין מאפייני חוויית השבי חושבו מתאמי פירסון בין משתני תחושת האשמה לבין משתני השבי לפי סדר התרחשותם – הנפילה בשבי, מהלך השבי והשיבה הביתה – כפי שדווחו במדידה הראשונה, בשנת 1991, והם מוצגים בלוח 3. כמו כן נבחנו המתאמים בין תחושת אשמה לבין משתני רקע חברתיים-דמוגרפיים שנאספו בשלב השני של המחקר, בשנת 2003, ואף הם מוצגים בלוח 3.

מלוח 3 עולה כי יש מתאם שלילי מובהק סטטיסטית בין רמת ההכנסה בעת המדידה השנייה, בשנת 2003, לבין תחושה של אשמה כוללת ומצוקה מתוך אשמה. רמת ההשכלה נמצאת במתאם שלילי עם מצוקה מתוך אשמה ובמתאם חיובי מובהק סטטיסטית עם

לוח 3: מתאמי פירסון בין משתנים חברתיים-דמוגרפיים ומשתני השבי לבין מדדי האשמה (N = 96)

תתי-מדדים של קוגניציות של אשמה כפי שדווחו בשנת 2003			מדדי אשמה כפי שדווחו בשנת 2003			
חוסר גרימת עוול	אחריות והאשמה לערכים אישיים	הצדקה של התנהגות	תחושת אשמה כוללת	מצוקה מתוך אשמה	קוגניציות של אשמה	אשמה גלובלית
משתנים חברתיים-דמוגרפיים (כפי שנמדדו בשנת 2003)						
						גיל
-0.13	-0.07	-0.15	-0.16	-0.17	-0.10	-0.04
						רמת ההשכלה
-0.23	0.08	0.25*	-0.01	0.09	-0.26*	0.10
						רמת הדתיות
0.09	-0.08	-0.19	-0.15	-0.14	-0.17	-0.03
-0.09	-0.19	-0.11	-0.33**	-0.22	-0.45**	-0.10
נסיבות ורגשות בעת הנפילה בשבי (כפי שנמדדו בשנת 1991)						
						התנגדות פעילה בעת הנפילה בשבי
-0.02	0.12	0.11	0.06	0.09	-0.10	0.12
						מידת המעורבות בהחלטה ליפול בשבי
-0.12	0.02	0.15	0.11	0.08	0.12	0.13
						ניתן היה למנוע את הנפילה בשבי
-0.16	0.02	0.07	0.03	-0.00	0.12	-0.02
						משאלת מוות
-0.14	-0.09	-0.03	-0.03	-0.10	0.20	-0.13
						חוסר אונים
0.07	-0.07	-0.19	-0.14	-0.13	-0.09	-0.05
						אופטימיות ותקווה
-0.20	0.22	0.23	0.20	0.16	0.20	0.05
0.01	0.05	0.15	0.22	0.11	0.22	0.32**
דיסוציאציה						

תמימדים של קוגניציות של אשמה כפי שדווחו בשנת 2003			מדדי אשמה כפי שדווחו בשנת 2003			
חוסר הצדקה של התנהגות	גרימת עוול בניגוד לערכים אישיים	אחריות והאשמה עצמית	תחושת אשמה כוללת	מצוקה מתוך אשמה של אשמה	קוגניציות של אשמה	אשמה גלובלית
						התמודדות ורגשות במהלך השבי (כפי שנמדדו בשנת 1991)
-0.39**	-0.11	0.01	-0.26*	-0.24	-0.12	0.27*
-0.01	0.14	0.16	0.21	0.23	0.14	0.06
-0.04	0.03	0.10	0.08	0.07	0.05	0.03
-0.03	-0.01	-0.02	0.03	0.04	0.08	-0.11
-0.11	0.33**	0.25*	0.24	0.25*	0.10	0.13
0.03	0.32**	0.21	0.39**	0.32**	0.37**	0.17
						קבלה בשיבה הביתה (כפי שנמדדו בשנת 1991)
-0.12	-0.08	0.08	-0.06	-0.00	-0.20	0.14
-0.01	0.20	-0.05	0.07	0.07	0.10	-0.03
0.16	0.36**	0.05	0.29*	0.35**	0.20	-0.09
0.31*	0.07	0.09	0.16	0.22	0.03	0.01

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

תמימד של קוגניציות של אשמה - אחריות והאשמה עצמית. לא נמצאו מתאמים מובהקים סטטיסטית בין הגיל ורמת הדתיות לבין תחושת האשמה. באשר לנסיבות ולרגשות בעת הנפילה בשבי, מלוח 3 עולה כי יש מתאם חיובי מובהק סטטיסטית רק בין דיסוציאציה בעת הנפילה בשבי לבין ציון של אשמה גלובלית. ממשתני מהלך השבי נמצאו מתאמים שליליים מובהקים סטטיסטית בין התמודדות פעילה המופנית פנימה לבין שלושה ציוני אשמה: אשמה גלובלית, תחושת אשמה כוללת ותת-המדד "חוסר הצדקה של התנהגות" מתוך מדד הקוגניציות של אשמה. תחושות מול השובים היו במתאם חיובי מובהק סטטיסטית עם מדדי הקוגניציות של אשמה: המדד הכללי ותת-המדדים שלו "נשיאה באחריות לגבי האירוע" ו"גרימת עוול". תחושה של אובדן שליטה הייתה קשורה בקשר חיובי מובהק סטטיסטית הן למדד הקוגניציות של אשמה, הן לתת-המדד שלו "גרימת עוול" והן למצוקה מתוך אשמה ולתחושת אשמה כוללת. התפלגות תשובות המשתתפים לשאלות באשר לקבלה בעת השיבה הביתה הצביעה על שונות נמוכה מאוד בין הפריטים, ומרבית פדויי השבי חשו שהתקבלו באופן חיובי. על אף השונות המצומצמת נמצא מתאם פירסון חיובי מובהק סטטיסטית בין תת-המדד של קבלה "אובדן מקום ומעמד" לבין תחושת אשמה כוללת, מדד קוגניציות של אשמה ותת-המדד "גרימת עוול" מתוך מדד הקוגניציות של אשמה. כמו כן, חוויית

ניכור ובדידות בעת השיבה הביתה הייתה קשורה בקשר חיובי מובהק סטטיסטית לתת-המדד "חוסר הצדקה של התנהגות" מתוך מדד הקוגניציות של אשמה.

הקשר בין תחושת האשמה לבין תסמינים פוסט-טראומטיים

לפי ההשערה השנייה, יימצא קשר בין תסמינים פוסט-טראומטיים לבין תחושת אשמה ויימצא אפקט אינטראקציה ממתן בין תסמינים פוסט-טראומטיים לבין קבוצת המחקר במידת האשמה המדווחת. אם כך, הקשר בין תסמינים פוסט-טראומטיים לבין תחושת אשמה יהיה חיובי וחזק יחסית בקרב פדויי שבי, ואילו קשר זה בקרב לוחמים שלא נפלו בשבי יהיה אף הוא חיובי, אולם חלש יותר.

על מנת לבחון אם יש קשר חיובי בין רמות של תחושת אשמה לבין מספר התסמינים הפוסט-טראומטיים בוצעה תסוגה (רגרסיה) היררכית להסבר של תחושת אשמה כוללת. לא בוצעו ניתוחי תסוגה עבור משתני האשמה האחרים, שכן מדד תחושת האשמה הכוללת נתפס כאמור כמשתנה המכיל את כלל רכיביו של שאלון האשמה. על מנת לפרש את אפקט האינטראקציה כראוי, המשתנים הבלתי תלויים הרציפים (גיל ותסמינים פוסט-טראומטיים) עברו מרכזו לממוצע לפני ביצוע העיבודים. בצעד הראשון הוכנס משתנה הגיל בשנת 2003. בצעד השני הוכנסו תסמינים פוסט-טראומטיים וקבוצת מחקר (פדויי שבי לעומת לוחמי קבוצת הביקורת). בצעד השלישי והאחרון נוסף משתנה אינטראקציה שחושב על-פי המכפלה בין תסמינים פוסט-טראומטיים לבין קבוצת מחקר, על מנת לבחון קשר דיפרנציאלי של תסמינים פוסט-טראומטיים על אשמה בקרב פדויי שבי לעומת לוחמים לשעבר שלא נפלו בשבי. דפוס האינטראקציה נבחן באמצעות תוכנת המאקרו PROCESS (Hayes, 2013). לוח 4 מציג את התוצאות של ניתוח התסוגה ההיררכית להסבר תחושת האשמה הכוללת, ובו מקדמים מתוקננים של המשתנים הבלתי תלויים, אחוזי השונות המוסברת והתוספת לשונות המוסברת בכל צעד.

לוח 4: מקדמי תסוגה מתוקננים (β) להסבר השונות בתחושת האשמה הכוללת לפי תסמינים פוסט-טראומטיים, באינטראקציה עם קבוצת מחקר ($N = 217$)

צעד ראשון	צעד שני	צעד שלישי	
-.05	.01	-.05	גיל
	.60***	.36**	תסמינים פוסט-טראומטיים
	.05	-.08	קבוצה - פדויי שבי (1), ביקורת (0)
		.36*	תסמינים פוסט-טראומטיים \times קבוצה
	.41***	.42***	R^2
	.41***	.01*	ΔR^2

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

כלל המשתנים הבלתי תלויים בניתוח התסוגה הסבירו 42% מן השונות בתחושת האשמה הכוללת, $F(4, 212) = 38.65, p < .000$. משתנה הגיל לא תרם להסבר השונות בצעד הראשון. הכנסת תסמינים פוסט-טראומטיים ומשתנה קבוצת המחקר לניתוח בצעד השני הוסיפה 41% לשונות המוסברת. כמשוער, תסמינים פוסט-טראומטיים היו קשורים לרמות אשמה גבוהות יותר, אולם בניגוד למשוער, משתנה קבוצת המחקר לא היה קשור ישירות לרמות האשמה. בצעד השלישי, שבו הוכנס משתנה המכפלה של תסמינים פוסט-טראומטיים ושל קבוצה, נמצאה תוספת מובהקת סטטיסטית של 1% להסבר השונות. משתנה האינטראקציה היה קשור כמשוער לרמות של תחושת אשמה כוללת. בדיקת האינטראקציה הראתה כמשוער שרמות האשמה היו הגבוהות ביותר בקרב פדויי שבי עם רמות גבוהות של תסמינים פוסט-טראומטיים. כלומר, משתנה קבוצת המחקר מיתן את הקשר של תסמינים פוסט-טראומטיים עם תחושת האשמה הכוללת: בניתוח תסוגה להסבר השונות בתחושת האשמה הכוללת בקרב משתתפים מקבוצת פדויי השבי נמצא כי הקשר עם תסמינים פוסט-טראומטיים היה החזק ביותר ($B = .07, p < .000$), אולם בניתוח תסוגה להסבר השונות בתחושת האשמה הכוללת בקרב הלוחמים בקבוצת הביקורת, הקשר של תסמינים פוסט-טראומטיים עם תחושת האשמה הכוללת היה מתון יותר ($B = .04, p < .001$).

הסבר של רמת תחושת האשמה באמצעות מאפייני השבי

לפי ההשערה השלישית, ימצאו קשרים בין נסיבות הנפילה בשבי, סגנונות ההתמודדות, הרגשות והמחשבות במהלך השבי ואפיוני השיבה הביתה לבין מידת האשמה המדווחת על-ידי פדויי השבי. נוסף על כך, עוצמת הקשרים שתימצא תהיה בהתאם למידת האשמה המדווחת.

על מנת לבחון את התרומה הייחודית לשונות במדדי האשמה באמצעות מאפייני השבי לפי סדר התרחשותם בוצעו עיבודי תסוגה היררכית מרובה בצעדים לכל מדד אשמה בנפרד. עיבודים אלו בוצעו רק בקרב קבוצת פדויי השבי. בצעד הראשון הוכנס הגיל בעת המדידה השנייה, בשנת 2003. בצעד השני הוכנסו מדדים המתארים חוויות, נסיבות ורגשות בעת הנפילה בשבי (התנהגות פעילה בעת הנפילה בשבי, מידת המעורבות בהחלטה על נפילה בשבי והאם ניתן היה למנוע את הנפילה בשבי, ותחושות של משאלת מוות, חוסר אונים, אופטימיות ותקווה ודיסוציאציה בעת הנפילה בשבי). המשתנים המתארים התמודדות ורגשות במהלך השבי (התמודדות פעילה מופנית פנימה, דיסוציאטיבית, ומופנית כלפי חוץ, ותחושות של נטישה, אל מול השוכים, ואובדן שליטה) הוכנסו בצעד השלישי. בצעד הרביעי, האחרון, התווספו משתני הקבלה בשיבה הביתה (תמיכה חיובית, כעס ובושה, אובדן מקום ומעמד, וניכור ובדידות). מודל התסוגה הניב תוצאות מובהקות סטטיסטית להסבר השונות בשלושה מדדי אשמה: תחושת אשמה כוללת, קוגניציות של אשמה, ותת-מדד מתוך קוגניציות של אשמה –

“עשיית טעות בניגוד לסטנדרטים אישיים”. דפוס התוצאות לא הראה דיפרנציאליות בין המדדים, ולכן יוצגו כאן התוצאות עבור תחושת האשמה הכוללת, שכן מדד זה מגלם בתוכו את כלל רכיבי האשמה. לוח 5 מציג מקדמים מתוקננים להסבר השונות בתחושת האשמה הכוללת, וכן את אחוזי השונות המוסברת ואת התוספת לשונות המוסברת בכל צעד.

לוח 5: מקדמים מתוקננים (β) של תסוגה היררכית להסבר השונות בתחושת האשמה הכוללת, בצעדים לפי סדר ההתרחשות של משתני השבי ($N = 69$)

תחושת אשמה כוללת					
צעד ראשון	צעד שני	צעד שלישי	צעד רביעי		
-.15	-.16	-.10	-.16	גיל	נסיבות ורגשות
.18	.17	.07		התנגדות פעילה בעת הנפילה בשבי	בעת הנפילה בשבי
.06	.06	.14		מידת המעורבות בהחלטה ליפול בשבי	
-.12	-.08	-.05		ניתן היה למנוע את הנפילה בשבי	
-.19	-.21	-.11		משאלת מוות	
-.25*	-.27*	-.20		חוסר אונים	
.13	.14	.14		אופטימיות ותקווה	
.22	.13	.24		דיסוציאציה	
-.26*	-.32**			התמודדות פעילה המופנית פנימה	התמודדות ורגשות במהלך השבי
.22	.13			התמודדות דיסוציאטיבית	
.04	.06			התמודדות המופנית כלפי חוץ ותכנון לעתיד	
.02	.06			תחושת נטישה	
.17	.21			תחושות אל מול השובים	
.30*	.30*			תחושה של אובדן שליטה	
-.01				תמיכה חיובית	קבלה בשיבה הביתה
-.16				כעס ובושה מצד הסביבה	
.19				אובדן מקום ומעמד	
.08				ניכור ובדידות	
.43*	.39**	.14	.02		R2
.03	.25**	.12			$\Delta R2$

* $p < .05$, ** $p < .01$

מלוח 5 עולה כי כלל המשתנים הבלתי תלויים במודל התסוגה הסבירו 43% מן השונות בתחושת האשמה הכוללת, $F(18, 50) = 2.08, p < .05$. משתנה הגיל הסביר 2% מן השונות, תרומה שלא הייתה מובהקת סטטיסטית. הכנסת משתני החוויות, הנסיבות והרגשות בעת הנפילה בשבי תרמה תרומה של 14% לשונות המוסברת בתחושת האשמה הכוללת, ובניגוד למשוער, אף משתנה מקבוצה זו לא תרם באופן מובהק להסבר השונות בתחושת האשמה הכוללת. רק בצעד השלישי, שבו התווספו משתנים של התמודדות ורגשות במהלך השבי, נמצאה תרומה מובהקת סטטיסטית להסבר 39% מן השונות בתחושת האשמה הכוללת. המשתנים הבלתי תלויים המובהקים סטטיסטית בקבוצת משתנים זו היו התמודדות פעילה המופנית פנימה, שרמה גבוהה בה הייתה קשורה, כמשוער, לרמות נמוכות יותר של אשמה, ותחושה של אובדן שליטה, שרמה גבוהה בה הייתה קשורה, כמשוער, לרמות גבוהות יותר של אשמה. נוסף על כך, לעומת הצעד השלישי בנייתח התסוגה, בצעד זה התקבל מקדם מתוקנן גבוה יותר במשתנה חוסר אונים בעת הנפילה בשבי, כך שבניגוד למשוער, רמה גבוהה יותר של חוסר אונים הייתה קשורה לרמות נמוכות יותר של תחושת אשמה כוללת. הוספת משתני הקבלה בשיבה הביתה לא תרמה תרומה משמעותית לשונות המוסברת, כך שבניגוד למשוער, משתנים אלו לא היו קשורים לרמת האשמה בקרב פדויי שבי.

דיון

המטרה הראשונה במחקר זה הייתה לבחון את תחושת האשמה ואת הגורמים הקשורים אליה בקרב פדויי שבי. ההשערה הראשונה, כי פדויי שבי ידווחו על רמות גבוהות יחסית של אשמה ושל דחק לעומת לוחמים בעלי מאפיינים דומים שלא נשבו, אוששה. כמו כן, ההשערה השנייה, כי ימצא אפקט אינטראקציה, כך שתסמינים פוסט-טראומטיים יהיו קשורים למידת האשמה באופן חזק יותר בקרב פדויי שבי, לעומת קשרים אלו בקרב קבוצת הביקורת, אוששה אף היא. תוצאות אלו ממחישות את ההשלכות של הטראומה העמוקה של השבי, ובכללן תסמיני פוסט-טראומה ותחושת אשמה, המלוות את הלוחמים שנים רבות לאחר השחרור. תסמינים פוסט-טראומטיים, כפי שנבחנו בקרב שתי קבוצות המחקר (קבוצת פדויי השבי ולוחמי קבוצת הביקורת) היו קשורים לאשמה באופן מובהק סטטיסטית, ולכן על-פי המשוער, ככל שמספר התסמינים הפוסט-טראומטיים היה גדול יותר, כך רמות האשמה היו גבוהות יותר, בדומה למחקרים קודמים, הן בקרב אזרחים (Clements & Sawhney, 2000) והן בקרב לוחמים (Kubany et al., 1996; Kubany & Manke, 1995). ממצא זה עולה בקנה אחד עם מחקרים קודמים, המראים שאשמה הייתה אחד המשתנים שניבאו חומרה רבה יותר של הפרעת דחק פוסט-טראומטית בקרב לוחמים לשעבר (למשל, Owens, Steger, Whitesell, & Herrera, 2009). מחקרים שבחנו אשמה בנוגע למעשי התעללות במלחמה אף הרחיבו והציעו שתחושת האשמה מתווכת בין חשיפה לטראומה לבין סימפטומטולוגיה פסיכיאטרית. כך, לדוגמה, במחקר על לוחמי

וייטנאם לשעבר נמצא שאשמה תיווכה באופן חלקי בקשר בין חשיפה להתעללות בקרב לבין הפרעת דחק פוסט־טראומטית ובאופן מלא בקשר בין חשיפה להתעללות בקרב לבין דיכאון. כמו כן, היא תיווכה באופן מלא בקשר בין השתתפות פעילה בהתעללות כזאת לבין הפרעת דחק פוסט־טראומטית ודיכאון (Marx et al., 2010).

אחת התאוריות האטיולוגיות לטראומה גורסת כי אירועים טראומטיים מנפצים את אמונות היסוד המאפשרות לבני האדם לבסס משמעות בחייהם, כגון האמונה שהעולם הוא מקום טוב, נדיב ומשמעותי ושהעצמי הוא בעל ערך (Epstein, 2003; Janoff-Bulman, 1989, 1992). כאשר השורר אינו מסוגל להטמיע את האירוע הטראומטי בידע שלו ובהנחותיו הקודמות על העולם, יופיעו תסמינים פוסט־טראומטיים (Horowitz, 1976; Janoff-Bulman, 1989; McCann & Pearlman, 1990). בהקשר זה, תחושת אשמה, הנמצאת באסוציאציה לצד תסמינים פוסט־טראומטיים, יכולה להיתפס לא רק כגינוי עצמי קוגניטיבי, אלא גם כשבר מוסרי של ממש, שאינו מתיישב עם אמונות יסוד קודמות. ליץ ועמיתיו (Litz et al., 2009), שחקרו פגיעה מוסרית בקרב לוחמים לשעבר, טענו כי חיילים עומדים בפני אתגרים מוסריים ואתיים במהלך המלחמה ועשויים להתנהג בדרכים החותרות תחת אמונות וקודים מוסריים עמוקים ביותר שבהם החזיקו לפני המלחמה. הם עשויים לחוות קונפליקט בנוגע להתנהגויות לא מוסריות שלהם או של אחרים בסביבתם, הסותרות את האמונות הללו ומזעזעות את אמונותיהם בנוגע לאנושות כולה. פגיעה מוסרית, כגון גילוי סודות מדינה בשבי, כפי שנמצא במחקר הנוכחי, עשויה ליצור דיסוננס וקונפליקט, משום שהיא מערערת הנחות ואמונות הנוגעות לטוב ורע, למותר ואסור. ליץ ועמיתיו (Litz et al., 2009) סברו כי האופן שבו הדיסוננס הזה נפתר הוא המפתח לרמת הפגיעה. אם האדם אינו מצליח להתאים ולבצע אינטגרציה בין האירוע לבין הסכמות הקוגניטיביות שהחזיק בהן, הוא יחווה אשמה, בושה, חרדה ומצוקה מתמשכת בעקבות חודרנות והימנעויות המפריעות להטמעה של האירוע לתוך הנחות עולמו.

הממצא במחקר זה, כי קיום תסמינים פוסט־טראומטיים מסביר את מרבית ההבדלים בתחושת האשמה בין קבוצת פדויי השבי לבין הלוחמים מקבוצת הביקורת, מלמד שהאשמה שפדויי השבי סובלים ממנה קשורה בקשר הדוק עם רמות גבוהות של תסמינים פוסט־טראומטיים. ממצאים אלו מחזקים את השינויים האבחוניים שנעשו לאחרונה בהגדרתה של הפרעת דחק פוסט־טראומטית (Post-Traumatic Stress Disorder – PTSD) במדריך DSM-V (American Psychiatric Association, 2013), והיא כוללת כיום גם תבחינים (קריטריונים) של אשמה. עם זאת, יש להדגיש כי הקשרים בין קיומם של תסמינים פוסט־טראומטיים לבין תחושת אשמה בקרב פדויי השבי היו דיפרנציאליים, ותוצאות האינטראקציה המובהקת מראות כי הם היו חזקים יותר לעומת אלו שנמצאו בקרב לוחמים שלא נשבו. כמו כן, בעיבוד נוסף שבחן הבדלים במידת האשמה הפגיגו פדויי שבי תחושות אשמה קשות יותר מעבר לשונות המוסברת על־פי תסמינים פוסט־טראומטיים. אפקטים אלו היו מתונים אך מובהקים סטטיסטית. לפיכך, מתוצאותיו של

מחקר זה עולה כי יש מידה של אשמה הקשורה לחוויית השבי, גם אם קשה להפריד בין תחושת אשמה פוסט-טראומטית לבין תסמינים פוסט-טראומטיים.

ממצאיו של מחקר זה הנוגעים להבדלים בין קבוצות המחקר באשר לתסמינים הפוסט-טראומטיים, עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים (Solomon & Dekel, 2005). עם זאת, הממצאים בנוגע לתחושת אשמה הם חדשניים יחסית, משום שנושא זה זכה למחקר שיטתי מועט בלבד. התוצאות מראות כי הפגיעות של פדויי שבי לתחושת אשמה היא גדולה מזו של לוחמים שלא נשבו, ובעובדה זו יש משום ראיה לכך שההשפעות של טראומה נרחבת, כגון זו של השבי, אינן מתבטאות רק בתסמינים של הפרעת דחק פוסט-טראומטית, אלא גם בהשלכות פסיכולוגיות בעלות היבטים נוספים ורחבים יותר (Solomon & Ohry, 2010). השבי נוסף על טראומת המלחמה, והשבויים חווים במהלכו חסכים, עיניים והשפלות קשות וקשר בלתי אמצעי בין השבוי לבין השובה. אנשי טיפול גורסים כי נפגעי טראומה חוזרת וממושכת מידי אדם מפתחים צורה מורכבת במיוחד של הפרעת דחק פוסט-טראומטית, המחלחלת לאישיותם ומכרסמת בה עד שהם חשים ששונו ללא תקנה או שהם מחוסרי עצמי, בעיקר בתחום הבין-אישי (הרמן, 1992). אם כך, המאפיינים הייחודיים של השבי ושל ההפרעה הפוסט-טראומטית המאפיינת פדויי שבי הם בבחינת מקורות נוספים להתפתחות תחושה מוגברת של אשמה.

ככל הידוע לנו, עד מועד כתיבתו של מאמר זה כמעט לא נחקרה במישרין תחושת האשמה בקרב פדויי שבי לעומת קבוצת לוחמים שלא נפלו בשבי. עיקר הדיווחים על נוכחותה בקרב פדויי שבי עלו מן השדה הטיפולי (Urlie & Simunkovic, 2009) או כתסמין נוסף שהם דיווחו עליו. לדוגמה, באחד המחקרים שבחן פדויי שבי לעומת לוחמים (Kozaric-Kovacic, Marusic, & Ljubin, 1999), ובו מצאו החוקרים הבדלים ברמות התסמינים הפוסט-טראומטיים, צוין כי התסמינים הדומיננטיים שעלו מן הראיונות עם פדויי השבי כללו תסמינים פוסט-טראומטיים קלאסיים, כגון קהות רגשית, ולצדם גם רגשות אשמה, ואילו בראיונותיהם של הלוחמים התסמינים הנפוצים כללו דיווחים רבים יותר על התקפי תבהלה (פאניקה) ועל התנהגות תוקפנית לא נשלטת. לטענת החוקרים (שם), ממצאים אלו לא רק מדגישים את השונות בעוצמת התסמינים הפוסט-טראומטיים, אלא גם מצביעים על ההבדלים באופי ההפרעה בקרב שתי הקבוצות. במחקרם של האל ומאלון (Hall & Malone, 1976), שבחן פדויי שבי בלא להשוותם לקבוצת לוחמים שלא נפלו בשבי, נמצא כי נטייתם של פדויי שבי לנסיגה רגשית הייתה קשורה לרגשות אשמה בנוגע לנפילתם בשבי. אפקט האינטראקציה שנמצא במחקר הנוכחי בקרב פדויי שבי מלמד כי תסמינים פוסט-טראומטיים קשורים לתחושת אשמה, וקשר זה חזק יותר מאשר בקרב לוחמים שלא נפלו בשבי. כמו כן, הוא מצביע על דיפרנציאליות בהפרעה הפוסט-טראומטית בקרב שתי הקבוצות ואף עוזר לאפיין את המצוקה הייחודית וארוכת הטווח של פדויי שבי באמצעות תחושת האשמה.

אנשי טיפול בישראל דיווחו על בולטות של תחושת אשמה בקרב לוחמים ממלחמת יום הכיפורים. עם זאת, במחקר על תחושת אשמה בקרב לוחמים ממלחמת לבנון

הראשונה (הן אשמת ניצולים והן אשמה על מעשים בקרב) נמצא מיעוט של דיווחים על תחושה כזו (Solomon, 1993). אם כן, עולה השאלה מדוע קיים פער בין עדויות שעלו במחקר לבין ההתרשמות הקלינית ודיווחיהם של פדויי שבי בנוגע לתחושה כבדה של אשמה? אפשר שיש נטייה להשתיק תחושות אלו משום שחשיפתן כרוכה בבושה עזה. הסבר אחר קשור לכך שמרבית המחקרים על תחושת אשמה הקשורה למלחמה נערכו בקרב לוחמים, בעיקר לוחמים שהשתתפו בהתעללות או בהרג (Hendin & Pollonger, 2009; Haas, 1984; Marx et al., 2010; Owens et al., 2009). סולומון (Solomon, 1993) תלתה את מיעוט הדיווחים על תחושת אשמה בקרב חיילים ישראלים בכך שבשונה מלוחמי מלחמת וייטנאם, למשל, לוחמים אלו חונכו על ערכי "טוהר הנשק", וערכים אלו היו הבסיס לניסיונותיהם למנוע או למזער תופעות של התעללות והרג של אזרחים חפים מפשע, לעתים אף תוך סיכון עצמי. הסבר אחר קשור למידת ההזדהות של החייל עם הסיבות ליציאה למלחמה ועם ערכיה, הזדהות העשויה להפחית תחושה זו. גם במחקר הנוכחי דיווחו לוחמים בקבוצת הביקורת על תחושה נמוכה של אשמה. עם זאת, ממצאינו מורים בכירור כי כאשר בוחנים אשמה בקרב פדויי שבי לעומת לוחמים שלא נפלו בשבי, הראשונים סובלים מתחושות אשמה קשות יותר.

המטרה השנייה של המחקר הייתה לאפיין משתנים הקשורים לתחושת אשמה בקרב פדויי שבי בלבד. לצורך כך נבחנו הקשרים בין מאפייני השבי לפי סדר התרחשותם לבין תחושת האשמה. בעיבודי מתאמים עם משתני רקע חברתי-דמוגרפיים נמצא כי משתנים אלו, כפי שנמדדו בשנת 2003, 30 שנים לאחר השבי, לא הראו קשרים חזקים עם תחושת אשמה. עם זאת, נמצא כי לפי המשוער, רמה גבוהה יחסית של הכנסה הייתה קשורה לרמות נמוכות יחסית של תחושת אשמה, בדומה לממצאים ממחקרים קודמים שהראו כי יש קשר שלילי בין מצב חברתי-כלכלי לבין תסמינים פוסט-טראומטיים (Dohrenwend, Turner, Turse, Lewis-Fernandez, & Yager, 2008). נוסף על כך, נמצא קשר שלילי בין רמת ההשכלה לבין מדד המצוקה מתוך אשמה, אך רמת ההשכלה עמדה בקשר חיובי עם תת-מדד אחריות והאשמה עצמית והייתה קשורה לתחושת אשמה קשה יותר. ייתכן שגורמים מסוימים הקשורים ברמת ההשכלה הופכים משתנה זה, הנתפס בדרך כלל כמשאב אישי בהסתגלות טובה לאחר אירוע טראומטי (Speed, Engdahl, Schwartz, & Eberly, 1989) ובהתמודדות עם טראומת השבי (Gold et al., 2000), למשתנה החושף את פדויי השבי גם לרמות גבוהות יותר של תחושת אשמה. ייתכן שאפשר להסביר זאת על-ידי מודעות עצמית מוגברת או עיבוד חשיבתי מוגבר הקשורים ברמת ההשכלה ואולי אף מקדמים תחושת אשמה. כמו כן, ייתכן כי התפתחות אקדמית קשורה בתפיסה מוסרית, העלולה לערב מידה של נוקשות או תחושות מוגברות של בושה ואשמה. ממצאים עדכניים הקושרים בין רמת השכלה לבין התפתחות מוסרית (Myyry, Juujärvi, & Pessa, 2013) עשויים לתמוך בהסבר זה.

מחקרים קודמים הראו כי הסבריהם של אנשים ששרדו מטראומות בנוגע לחלקם באירוע הטראומטי תורמים למידת המצוקה שהם חווים לאחר הטראומה

(Kubany et al., 1996). ייתכן כי פדויי השבי במחקר הנוכחי, שהיו בעלי שנות השכלה רבות יותר, נטו לא רק לחשיבה מוסרית נוקשה יותר, אפשרות שכבר העלינו כאן, אלא גם לניתוח קוגניטיבי מחמיר יותר באשר לאופן התנהגותם ורגשותיהם במהלך השבי. כך, למשל, אפשר שהם ייחסו לעצמם יותר טעויות חשיבה או תגובה, באופן שיצר מקורות אפשריים רבים יותר לתחושת אשמה. העובדה כי המתאם החיובי שנמצא בין תחושת האשמה לבין רמת ההשכלה היה למעשה קשר של תת-המדד "אחריות והאשמה עצמית" מתוך הקוגניציות של אשמה, מחזקת את כיוון החשיבה הזו ומדגישה את הפן הקוגניטיבי של ההאשמה העצמית הגורם למצוקה הרגשית. עם זאת, יש צורך במחקרים נוספים כדי להבין את הזיקה בין תחושת אשמה לבין רמת השכלה על רקע חוויית השבי. בחינת הקבוצה הראשונה של המשתנים הבלתי תלויים בתסוגה להסבר השונות בתחושת האשמה, אותם משתנים המתארים נסיבות ורגשות בעת הנפילה בשבי, הראתה כי הם לא תרמו תרומה מובהקת להסבר השונות במדדי תחושת האשמה. חוסר אונים בעת הנפילה בשבי היה המשתנה היחיד מהם שהיה קשור לרמות האשמה. בניגוד למשוער, מצאנו כי תחושות של חוסר אונים בעת הנפילה בשבי היו קשורות לרמות נמוכות יחסית של תחושת אשמה. דקל ועמיתיה (Dekel, Mandl, & Solomon, 2011) הציעו כי תיתכן זיקה בין תגובה רגשית של אובדן שליטה לבין הרעיון של "תבוסה מנטלית" (mental defeat; Ehlers, Maercker, & Boos, 2000) – חוויה עצמית של אובדן קיצוני של אוטונומיה וזהות. אפשר ש"חווית הוויתור", המעורבת בתחושת חוסר אונים, עזרה באופן פרדוקסלי להימנע מתחושה מציפה של אשמה. אפשר שחוויה עצמית של אובדן שליטה היא מעין פשרה של הפרט, ופשרה זו מאפשרת לו לצמצם את רגשות האשמה הנובעים מאירועים שבנוגע אליהם אין לו זהות אינטגרטיבית ועצמאית שתוכל לקבל עליה השלכות של מעשים או רגשות מנוגדים.

מיעוט מחקרים על הקשר בין אשמה לבין מאפייני הנפילה בשבי אינו מאפשר להשוות בין ממצאיו של מחקר זה לבין ממצאים אחרים. כל שנותר לעשות הוא לשער מדוע לא אוששו חלק מהשערתנו של מחקר זה בנוגע לקשר בין תחושת אשמה לבין מאפייני הנפילה בשבי. ראשית, ייתכן שפדויי השבי לא חשו אשמה בנוגע לעצם הנפילה בשבי, מאחר שלא חוו יכולת למנוע את התרחשותו. אשמה, כך נראה, קשורה יותר לאירועים שבהם השורד סבור שהייתה לו יכולת בחירה. אפשר שפדויי השבי סברו שהאחריות לנפילה בשבי נופלת על גורמים אחרים, כגון מפקדים בכירים יותר או פוליטיקאים, ולא עליהם, ולפיכך היא לא עוררה בהם אשמה. הסבר זה תואם להלך הרוח ששרר בישראל בעקבות מלחמת יום הכיפורים ויצר משבר אמון גדול של הציבור הישראלי בהנהגה. הדרגים המדיניים והצבאיים נתפסו כאחראים העיקריים למוות ולשבי מיותר של חיילים, ולא החיילים עצמם. במובן זה, נראה כי גם פדויי השבי ראו באחרים, אך לא בעצמם, אחראים לנסיבות נפילתם בשבי. נוסף על כך, ייתכן כי בשל נסיבותיו הקשות של הקרב, הנפילה בשבי עצמה לא הייתה מנוגדת לאמונות היסוד של הלוחמים, כגון האמונה שאסור ליפול בשבי, ולכן לא עוררה בהם תחושת אשמה.

קבוצת המשתנים השנייה, שהקשר בינה לבין תחושת האשמה נבחן במאמר, הייתה רגשות והתמודדות במהלך השבי. משתנים אלו היו היחידים שהיו קשורים לתחושת האשמה. מתוך משתני התמודדות ורגשות במהלך השבי, התמודדות פעילה המופנית פנימה הייתה, כמשוער, קשורה לתחושת אשמה. ככל שפדויי השבי דיווחו על התמודדות פעילה חזקה יותר, כך הם סבלו פחות מתחושת אשמה. זאת ועוד, תחושות של אובדן שליטה במהלך השבי היו קשורות, גם כן כמשוער, לרמות גבוהות יותר של תחושת אשמה. ממצאים אלו נמצאים בהלימה עם ממצאים של מחקרים קודמים, שלפיהם תגובות רגשיות והתנהגותיות בעת השבי תרמו את התרומה הגדולה ביותר לבריאות נפשית לאחר השחרור מן השבי (Neria, Solomon, Ginzburg, & Dekel, 2000).

ניתן לראות באופי הקשר בין השבוי לבין שוביו במהלך השבי את המקור להסבר אפשרי לממצא כי תחושות של אובדן שליטה במהלך השבי היו קשורות לתחושות אשמה. חוויית השבי מאופיינת באינטראקציה אישית ממושכת בין החייל השבוי לבין שוביו, סוג ייחודי של קשר המושתת על שליטה וכפייה (הרמן, 1992). השוברים פועלים כדי למנוע מן השבוי תחושת אוטונומיה וכדי לטעת בו תחושות של חוסר אונים ואימה. ייסורי השבויים במהלך השבי הם תוצאה של מהלכים מתוכננים המכוונים לשבור את רוחם על-ידי אנשים שהשבויים תלויים בהם להמשך הישרדותם הפיזית (Solomon & Ohry, 2010). רכיב אישי זה, המעמיד את טראומת השבי בקטגוריה ייחודית לעומת חוויות נטולות פן בין-אישי, כגון מצבי לחימה, עשוי להסביר את התרומה של תחושות קשות העולות מתוך אינטראקציה אלימה, הכוללת השפלות ועינויים, לרגשות אשמה. ניצולי טראומה עשויים לחוות אשמה בנוגע למגוון היבטים של האירוע – בנוגע לדברים שעשו או לא עשו, בנוגע לרגשות שהרגישו או לא הרגישו או בנוגע לאמונות או מחשבות הנתפסות בדיעבד כלא נכונות (Kubany & Manke, 1995). לדוגמה, במחקר שנעשה בקרב לוחמים מווייטנאם הסובלים מהפרעת דחק פוסט-טראומטית, רבים אמנם דיווחו על תחושת אשמה על ששרדו מן המלחמה, אך גם על תחושת אשמה על שלא נשארו זמן ממושך יותר בקרב, פחדו או לא הצליחו להציל חיים או למנוע פגיעה בחבריהם (Kubany et al., 1996). ממצאים דומים נמצאו גם בקרב לוחמים ישראלים ממלחמת לבנון הראשונה (Solomon, 1993). ממצאיו של מחקר זה מורים שהאשמה קשורה בעיקר לתחושתם של הפדויים שטעו באופן שבתרו לפעול, לחשוב או להרגיש בשבי. מן הבחינה הזאת הם תואמים להגדרת האשמה של קובני ועמיתיו (Kubany et al., 1996), הקשורה לטראומה כרגש לא נעים המלווה באמונה שעל האדם היה לחשוב, להרגיש או לנהוג באופן שונה. ייתכן שהתנהגויות מסוימות בשבי לא עלו בקנה אחד עם תפיסות עולם ועם קודים מוסריים קודמים, ולכן הן נקשרו לתחושת אשמה חזקה יותר (כגון האמונות שאסור לגלות סודות, אסור להישבר בחקירה או יש להציל חבר בצרה). נוסף על כך, ממצאים אלו מצביעים על תפקיד הפרשנות הסובייקטיבית של הטראומה, התורמת להשלכות הנפשיות ארוכות הטווח בקרב הלוחמים. נראה כי התנהגויות, מחשבות או רגשות שנשפטו לשלילה בקרב פדויי שבי (כגון עדות למעשי

אלימות שנעשו כלפי שבויים אחרים, אובדן שליטה רגשית, שבירה נפשית אל מול החוקרים או גילוי סודות מדינה) שימשו זרו להתפתחותה של תחושת אשמה. בהמשך לרצף ההתרחשות של משתני השבי, שתרומתם לתחושת האשמה נבחנה במחקר זה, עלה כי אופן הקבלה בעת השיבה הביתה ולאחריה לא היה קשור לתחושת האשמה. ממצא זה אינו עולה בקנה אחד עם ממצאים קודמים (Neria, Solomon, & Dekel, 1998), שלפיהם לוחמים שנתקלו בתגובות שליליות בעת חזרתם הביתה דיווחו על תסמינים פסיכיאטריים רבים יותר. עם זאת, העדר הזיקה במחקר הנוכחי בין תחושת אשמה לבין אופן הקבלה בעת השיבה הביתה נובע, ככל הנראה, מן השונות המועטה מאוד של התשובות על אופן הקבלה. כאמור, מרבית המראיינים דיווחו שהתמיכה החברתית שזכו לה הייתה חיובית ביותר, וכמעט כולם הרגישו שסביבתם החברתית מקבלת אותם בלא שיפוטיות ובלא ביקורת.

תוצאותינו מצביעות אפוא על קשר בין תסמינים פוסט-טראומטיים לבין תחושת אשמה בעקבות חויית השבי. ואולם, שאר תוצאות המחקר מורות שהתגובה לטראומת השבי אינה מסתכמת בתסמינים של הפרעת דחק בלבד, אלא גם בהאשמה עצמית רבת-פנים העשויה להיות מופנית למגוון רחב של מחשבות, התנהגויות ורגשות. מחקר זה מדגיש את מורכבותן של ההשלכות ארוכות הטווח של השבי לעומת טראומת המלחמה, הן כטראומה נוספת והן כאירוע המעמיד את פדויי השבי בפני שבירה כמעט בלתי נמנעת של סטנדרטים מוסריים, העלולה לעורר אשמה רבה.

את תוצאותיו של מחקר זה יש לפרש בזהירות בשל כמה מגבלות. מגבלה אחת נוגעת לגודל המדגם ולנשירה הבלתי נמנעת של משתתפים בין שתי מדידות המחקר (Twitchell, Hertzog, Klein, & Schuckit, 1992), בייחוד במעקב שנעשה בקרב אוכלוסיות פוסט-טראומטיות (Niles, Newman, & Fisher, 2000). במחקר זה נבחנו רק משתתפים שהשתתפו בשתי המדידות, ושיטה זו מקטינה את המדגם. אף על פי כן, שיעורי ההשתתפות במחקר היו גבוהים מן השיעור המדווח במחקרי מעקב דומים, כגון מחקרים על לוחמים אמריקנים מווייטנאם (Niles, Newman, & Fisher, 2000) או ממלחמת המפרץ (Orcutt, Erickson, & Wolfe, 2004). עם זאת, יש לנהוג משנה זהירות במידת ההכללה של הממצאים, שכן ייתכן כי מי שנמנעו מלהשתתף במחקר הם בעלי מאפיינים שונים מן המאפיינים של מי שניאותו להשתתף בשני מועדי המדידה. זאת ועוד, מספר המשתתפים הגביל את מורכבות הניתוחים הסטטיסטיים שהתאפשרו במודל שהוצע.

מגבלה נוספת נוגעת להיותו של המחקר מחקר מתאמי. המחקר אינו מאפשר להניח קשרים סיבתיים בין המשתנים. אף שמדובר במחקר שנערך בהסתכלות לעתיד, מחקר פרוספקטיבי, המאפשר בדיקה תקפה של קשרים בין המשתנים לאורך זמן, יש להיזהר בקביעת סיבתיות בין משתני המודל.

מגבלה נוספת של המחקר קשורה אף היא להיותו מחקר אורך רב-שנים: מדדי האשמה והפוסט-טראומה שעובדו במחקר, נמדדו בשלב השני של המחקר, כ-30 שנים

לאחר חוויית השבי. הנתונים הקשורים להתפתחות תחושת האשמה, ותסמינים פוסט־טראומטיים, מדווחים למעשה בהסתכלות לאחור, שנים רבות לאחר טראומת המלחמה והשבי. אם כך, לא ניתן להפריד בין ההשפעות הדו־כיווניות האפשריות לאורך השנים בין תחושת אשמה לבין תסמינים פוסט־טראומטיים, ויש לבחון במחקרים בעתיד אם תחושת אשמה מסבירה תסמינים פוסט־טראומטיים או דווקא להפך.

כמו כן, בהתבוננות באירוע הטראומטי לאחר שנים רבות לא ניתן לנתק השפעות מתערבות של גורמים אחרים בחייהם של פדויי השבי, שייתכן שהתפתחו לאורך זמן, כגון אשמה הקשורה לתחומים אחרים בחיים – תפקוד בחיי המשפחה, בוגיות או בעבודה.

עם זאת, כל שאלה בשאלון האשמה מנוסחת כך שהיא מכוונת לאירוע הטראומטי המדובר – השבי בקבוצת המחקר לעומת חוויית המלחמה בקבוצת הביקורת. חוויות החיים מאז האירוע והחוויה של המשתתפים בהווה משפיעות בוודאי על הדיווח בנוגע לחוויית האשמה שלהם, אך תשובותיהם במחקר זה נוגעות למידת האשמה בנוגע לשבי או ללחימה, לפחות ברמה המוצהרת והמודעת.

לסיכום, מחקר זה הוא בבחינת צעד ראשון בהבנת התפקיד של אשמה והקשר שלה לתוצאות של חוויות השבי בקרב פדויי שבי ממלחמת יום הכיפורים. בעזרת מדדים של אשמה ניתן להבין טוב יותר קשיים פסיכולוגיים ותסמינים פוסט־טראומטיים הנובעים מחוויית השבי. מחקרים נוספים שיתמקדו בקשרים בין תחושת אשמה לבין תסמינים פוסט־טראומטיים בקרב פדויי שבי, יתרמו לשיפור העזרה והטיפול הניתנים לאוכלוסייה זו, כך שהתמודדות עם תחושות ועם קוגניציות של אשמה תוכל להקל את מצוקתם ולשפר את בריאותם הנפשית.

מקורות

- אבנרי, א' (1982). דפוסי הסתגלות לשבי: תיאור וניתוח (עבודת מ"א). ירושלים: האוניברסיטה העברית, המחלקה לפסיכולוגיה.
- הרמן, ג"ל (1992). טראומה והחלמה. תל אביב: עם עובד.
- חסון־רוכלין, י' (2006). הורות לחיילים בישראל כמשאב פוליטי (עבודת מ"א). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה. אוחזר מתוך www.erim-pow.co.il
- ליבליך, ע' (1989). חוץ מצפורים. תל אביב: שוקן.
- משרד הביטחון (1990). ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון. תל השומר: המחבר.
- ערד, א' (2007). צה"ל ומשרד הביטחון איכזבו בגדול: סיפורו של גדעון ארנהלט, חייל במוצב החרמון, שנלקח בשבי הסורי במלחמת יום כיפור. אוחזר ב־20 בינואר, 2007, מתוך www.erim-pow.co.il
- שגב, א' (2001). לא ביצעתי את המשימה. תל אביב: חלונות.

- American Psychiatric Association (1987). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (3rd ed., rev.). Washington, DC: The author.
- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed., rev.). Washington, DC: The author.
- Baum, A., Fleming, R., & Singer, J. E. (1983). Coping with victimization by technological disaster. *Journal of Social Issue*, 39, 117-138.
- Clements, C. M., & Sawhney, D. K. (2000). Coping with domestic violence: Control attributions, dysphoria, and hopelessness. *Journal of Traumatic Stress*, 13, 219-240.
- Deaton, J. E., Berg, S. W., Richlin, M., & Litrownik, A. J. (1977). Coping activities in solitary confinement of U.S. Navy POWs in Vietnam. *Journal of Applied Social Psychology*, 7, 239-257.
- Dekel, S., Mandl, C., & Solomon, Z. (2011). Shared and unique predictors of posttraumatic growth and distress. *Journal of Clinical Psychology*, 67, 241-252.
- Dohrenwend, B. P., Turner, J. B., Turse, N. A., Lewis-Fernandez, R., & Yager, T. J. (2008). War-related posttraumatic stress disorder in Black, Hispanic, and majority White Vietnam veterans: The roles of exposure and vulnerability. *Journal of Traumatic Stress*, 21, 133-141.
- Ehlers, A., Maercker, A., & Boos, A. (2000). Post-traumatic stress disorder following political imprisonment: The role of mental defeat, alienation, and perceived permanent change. *Journal of Abnormal Psychology*, 109, 45-55.
- Engdahl, B., Dikel, T. N., Eberly, R., & Blank, A. (1997). Posttraumatic stress disorder in a community group of former prisoners of war: A normative response to severe trauma. *The American Journal of Psychiatry*, 154, 1576-1581.
- Epstein, S. (2003). Cognitive-experiential self-theory of personality. In I. B. Weiner (Series Ed.) & T. Millon & M. J. Lerner (Vol. Ed.), *Handbook of Psychology: Vol. 5. Personality and social psychology* (pp. 159-184). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Fairbank, J. A., Hansen, D. J., & Fitterling, J. M. (1991). Patterns of appraisal and coping across different stressor conditions among former prisoners of war with and without posttraumatic stress disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 59, 274-281.
- Ford, C. V., & Spaulding, R. C. (1973). The Pueblo incident: A comparison of factors related to coping with extreme stress. *Archives of General Psychiatry*, 29, 340-343.

- Glover, H., Pelesky, C. A., Bruno, R., & Sette, R. (1990). Post-traumatic stress disorder conflicts in combat veterans: A confirmatory factor analytic study. *Journal of Traumatic Stress, 3*, 573-591.
- Gold, P. B., Engdahl, B. E., Eberly, R. E., Blake, R. J., Page, W. F., & Frueh, B. C. (2000). Trauma exposure, resilience, social support, and PTSD construct validity among former prisoners of war. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 35*, 36-42.
- Hall, R. C., & Malone, P. T. (1976). Psychiatric effects of prolonged Asian captivity: A two-year follow-up. *American Journal of Psychiatry, 13*, 786-790.
- Hayes, A. F. (2013). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis*. New York, NY: Guilford.
- Hendin, H., & Pollinger-Hass, A. (1984). *Wounds of war: The psychological aftermath of combat in Vietnam*. New York, NY: Basic Books.
- Horowitz, M. J. (1976). *Stress response syndromes*. New York, NY: Jason Aronson.
- Hunter, E. J. (1993). The Vietnam prisoner of war experience. In J. P. Wilson & B. Raphael (Eds.), *International handbook of traumatic stress syndromes* (pp. 297-310). New York, NY: Plenum.
- Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct. *Social Cognition, 7*, 113-136.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York, NY: Free Press.
- Janoff-Bulman, R., & Wortman, C. B. (1977). Attributions of blame and coping in the "real world": Severe accident victims react to their lot. *Journal of Personality and Social Psychology, 35*, 351-363.
- Kluznik, J. C., Speed, N., Van Valkenberg, C., & Macgraw, R. (1986). Forty-year follow-up of United States prisoners of war. *American Journal of Psychiatry, 143*, 1443-1446.
- Kozaric-Kovacic, D., Marusic, A., & Ljubin, T. (1999). Combat-experienced soldiers and tortured prisoners of war differ in the clinical presentation of posttraumatic stress disorder. *Nordic Journal of Psychiatry, 53*, 11-15.
- Kubany, E. S. (1994). A cognitive model of guilt typology in combat-related PTSD. *Journal of Traumatic Stress, 7*, 3-19.
- Kubany, E. S. (1997). Application of cognitive therapy for trauma-related guilt (CT-TRG) with a Vietnam veteran troubled by multiple sources of guilt. *Cognitive and Behavioral Practice, 4*, 213-244.

- Kubany, E. S., Haynes, S. N., Abueg, F. R., Manke, F. P., Brennan, J. M., & Stahura, C. (1996). Development and validation of the Trauma-Related Guilt Inventory (TRGI). *Psychological Assessment, 8*, 428-444.
- Kubany, E. S., & Manke, F. M. (1995). Cognitive therapy for trauma-related guilt: Conceptual bases and treatment outlines. *Cognitive and Behavioral Practice, 2*, 27-61.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York, NY: Springer.
- Lerner, M. (1980). *The belief in a just world*. New York, NY: Plenum.
- Lifton, R. J. (1979). *The broken connection*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C. ... & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review, 29*, 695-706.
- Marx, B. P., Foley, K. M., Feinstein, B. S., Wolf, E. J., Kaloupek, D. G., & Keane, T. M. (2010). Combat-related guilt mediates the relations between exposure to combat-related abusive violence and psychiatric diagnoses. *Depression and Anxiety, 27*, 287-293.
- McCann, L., & Pearlman, L. A. (1990). *Psychological trauma and the adult survivor: Theory, theory, and transformation*. Philadelphia, PA: Brunner-Mazel.
- Myrsky, L., Juujärvi, S., & Pessa, K. (2013). Change in values and moral reasoning during higher education. *European Journal of Developmental Psychology, 10*, 269-284.
- Neria, Y., Solomon, Z., & Dekel, R. (1998). 18 year follow-up study of Israeli prisoner of war and combat veterans. *The Journal of Nervous and Mental Disease, 186*, 174-182.
- Neria, Y., Solomon, Z., Ginzburg, K., & Dekel, R. (2000). Sensation seeking, wartime performance, and long-term adjustment among Israel: War veterans. *Personality and Individual Differences, 29*, 921-932.
- Niles, B. L., Newman, E., & Fisher, L. M. (2000). Obstacles to assessment of PTSD in longitudinal research. In A. Y. Shalev, R. Yehuda, & A. C. McFarlane (Eds.), *International handbook of human response to trauma: The Plenum series on stress and coping* (pp. 213-222). Dordrecht, The Netherlands: Kluwer.
- Orcutt, H. K., Erickson, D. J., & Wolfe, J. (2004). The course of PTSD symptoms among Gulf War veterans: A growth mixture modeling approach. *Journal of Traumatic Stress, 17*, 195-202.

- Owens, G. P., Steger, M. F., Whitesell, A. A., & Herrera, C. J. (2009). Posttraumatic stress disorder, guilt, depression, and meaning in life among military veterans. *Journal of Traumatic Stress, 22*, 654-657.
- Resick, P. A., & Schnicke, M. K. (1993). Cognitive processing therapy for sexual assault victims. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 60*, 748-756.
- Shatan, C. F. (1973). The grief of soldiers: Vietnam combat veterans' self-help movement. *American Journal of Orthopsychiatry, 43*, 640-653.
- Solomon, Z. (1993). *Combat stress reaction: The enduring toll of war*. New York, NY: Plenum.
- Solomon, Z., Benbenishty, R., Neria, Y., Abramowitz, M., Ginzburg, K., & Ohry, A. (1993). Assessment of PTSD: Validation of the revised PTSD Inventory. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 30*, 110-115.
- Solomon, Z., & Dekel, R. (2005). PTSD among Israeli ex-prisoners of war: 18 and 30 years after release. *Journal of Clinical Psychiatry, 66*(8), 1031-1037.
- Solomon, Z., Ginzburg, K., Neria, Y., & Ohry, A. (1995). Coping with war captivity: The role of sensation seeking. *European Journal of Personality, 9*, 57-70.
- Solomon, Z., Neria, Y., Ohry, A., Waysman, M., & Ginzburg, K. (1994). PTSD among Israeli former prisoners of war and soldiers with combat stress reaction: A longitudinal study. *American Journal of Psychiatry, 151*, 554-559.
- Solomon, Z., & Ohry, A. (2010). The toll of war captivity: Vulnerability, resilience, and premature aging. In E. Martz (Ed.), *Trauma rehabilitation after war and conflict* (pp. 361-387). New York, NY: Springer.
- Spaccarelli, S. (1994). Stress, appraisal, and coping in child sexual abuse: A theoretical and empirical review. *Psychological Bulletin, 116*, 340-362.
- Speed, N., Engdahl, B. E., Schwartz, J., & Eberly, R. (1989). Posttraumatic stress disorder as a consequence of the prisoner war experience. *Journal of Nervous and Mental Disorders, 177*, 147-153.
- Strassman, H. D., Thaler, M. B., & Schein, E. H. (1956). A prisoner of war syndrome: Apathy as a reaction to severe stress. *American Journal of Psychiatry, 112*, 990-1003.
- Taylor, M. K., Mujica-Parodi, L. R., Padilla, G. A., Markham, A. E., Potterat, E. G., Momen, N., ... & Larson, G. E. (2009). Behavioral predictors of acute stress symptoms during intense military training. *Journal of Traumatic Stress, 22*, 212-217.

- Twitchell, G. R., Hertzog, C. A., Klein, J. L., & Schuckit, M. A. (1992). The anatomy of a follow-up. *British Journal of Addiction, 87*, 1327-1333.
- Urlic, I., & Simunkovic, G. T. (2009). Working through shame in groups for victims of trauma and war. *International Journal of Group Psychotherapy, 59*, 165-178.
- Ursano, R. J. (1981). The Vietnam era prisoner of war: Precaptivity personality and development of mental illness. *American Journal of Psychiatry, 138*, 315-318.
- Ursano, R. J., & Rundell, J. R. (1990). The prisoner of war. *Military Medical, 155*, 176-180.
- Zeiss, R. A., & Dickman, H. R. (1989). PTSD 40 years later: Incidence and person-situation correlates in former POWs. *Journal of Clinical Psychology, 45*, 80-87.